

Kulturni i društveni život Pule u doba Austro-Ugarske monarhije

Borina, Alice

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:357990>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-19**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

ALICE BORINA

**KULTURNI I DRUŠTVENI ŽIVOT PULE U DOBA AUSTRO-UGARSKE
MONARHIJE**

Diplomski rad

Pula, 2018.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

ALICE BORINA

**KULTURNI I DRUŠTVENI ŽIVOT PULE U DOBA AUSTRO-UGARSKE
MONARHIJE**

Diplomski rad

JMBAG:1003087727, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Predmet: Istraživanje moderne povijesti

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: prof. dr. sc. Nevio Šetić

Pula, 2018.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dalje potpisana ALICE BORINA, kandidatkinja za magistra povijesti, izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mog vlastitog rada, te da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu što svjedoče korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno prepisan iz nekog necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem također, da nijedan dio rada nije iskorišten za neki drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Studentica

U Puli, 12. srpnja 2018.

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, ALICE BORINA, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj Diplomski rad pod nazivom KULTURNI I DRUŠTVENI ŽIVOT PULE U DOBA AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE koristi na način da ovo autorsko djelo, kao cjeloviti tekst, trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice, (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 12. srpnja 2018. godine

Potpis

SADRŽAJ

1.	UVOD	6
1.1.	Izvori i metodologija	8
2.	PROCVAT PULE	11
2.1.	Političko stanje grada	15
2.2.	Gospodarske prilike	19
2.3.	Arsenal.....	21
2.4.	Širenje grada Pule od 1850.-1918. godine	23
3.	KULTURNI I DRUŠTVENI ŽIVOT U GRADU PULI.....	30
3.1.	Mornarički kasino	33
3.2.	Glazba u Puli	34
3.2.1.	Skladatelji u Puli	35
3.3.	Kazalište.....	36
3.4.	Kinematografija	40
4.	POLITEAMA CISCUTTI	43
4.1.	Novine <i>Pola</i>	45
4.2.	Novine <i>Il popolo Istriano</i>	51
4.3.	Novine <i>Il Giornaletto di Pola</i>	56
5.	ZAKLJUČAK.....	60
6.	LITERATURA.....	62
7.	SLIKOVNI PRILOZI.....	69
8.	SAŽETAK.....	76
9.	SUMMARY	77

1. UVOD

Vrijeme uprave Habsburške Monarhije je u malarijom iscrpljenu Pulu, od sredine XIX. stoljeća, unijelo novi život i u pozitivnom smislu preobrazilo je do neprepoznatljivosti. Pula je na početku XIX. stoljeća brojila jedva 1000 stanovnika. Dolaskom na vlast Austro-Ugarske njezina se demografska situacija bitno mijenja.¹ Grad je postao glavna ratna luka Monarhije 9. prosinaca 1856. godine, osnivanjem Arsenala, čiji su kamen temeljac svečano položili car Franjo Josip I. s caricom Elizabetom-Sissi.² Do naglog porasta stanovništva došlo je upravo nakon osnivanja Arsenala, koji je otvorio brojne poslove stanovnicima iz Pule, Istre, ali i šire. Provodili su se ubrzani koraci modernizacije, te je pored velike uloge glavne ratne luke, Pula svojim sadržajima konkurirala ostalim razvijenim gradovima tadašnje Monarhije. Rušenjem zatečenih gradskih bedema, grad se počeo širiti, povećavajući broj stambenih objekata namijenjenih smještaju novo doseljenog stanovništva, od radnika do onih visoko pozicioniranih na društvenoj ljestvici. Izgrađeni su brojni objekti bitni za rad, osposobljavanje i upravljanje glavnom ratnom lukom kao što je upravna zgrada Admiraliteta na obali uz Arsenal i kasarne koje i danas svojom veličinom odudaraju od prosječnih gradskih zgrada.³

Pula je postajala multikulturalni grad. Osjećala se društvena i staleška različitost, uočavale su se dvije krajnosti, imućnog i manje imućnog stanovništva.⁴ Unatoč ovim različitostima, stanovništvo je vapilo za društvenim životom i zbivanjima, koje Pula prije postanka glavne ratne luke Austro-Ugarske Monarhije nije nudila. Otvaranjem brojnih kavana i restorana, pa zatim i kazališta uslijedio je bogatiji društveni život. Iako se mogao steći dojam kako je zajednica bila skladna, postojale su nacionalno-socijalne različitosti pa je tako 1883. godine u Istri donesen zakon, ne o dvojezičnosti već o njemačko-talijanskoj-hrvatskoj-slovenskoj četverojezičnosti.⁵

Pojedina mjesta društvenih događanja bila su rezervirana samo za određenu skupinu stanovništva, primjer *Marine Casino*, namijenjen eliti grada odnosno Austro-Ugarskim časnicima i oficirima, te kako Mate Balota u svojoj knjizi *Puna je Pula* opisuje "...neka vrst *"Gospodskog kluba..."*.⁶ Prvo kazalište, *Teatro nuovo*, u Puli je otvoreno 1854. godine, za čiju

¹ Attilio Krizmanić, Glavna razdoblja prostornog oblikovanja Pule, *Istra: časopis za kulturu*, 14, 1976., str. 69.-70

² Attilio Krizmanić, Prostorni razvitak Austrijske Pule, u *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, str. 134.

³ A. Krizmanić, Glavna razdoblja prostornog oblikovanja Pule, n.dj., str. 69.-70.

⁴ Igor Duda, "Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850.-1918. godine", *Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest*, br. 32-33, Zagreb, 2000., str. 107.

⁵ I. Duda, n.dj., str. 108.

⁶ Mate Balota, *Puna je Pula*, Amforapress, Pula, 2005., str. 98.

je izgradnju zaslužen Pietro Ciscutti, na veliko oduševljenje građana, događaj je predstavljao prekretnicu u kulturnom životu. Njegovim je otvaranjem kulturni život Pule podignut na viši i kvalitetniji nivo.⁷ Novi izumi su također pridonijeli zabavi stanovnika Pule. Već 1896. godine građani Pule su imali priliku doživjeti izum kinematografije u svom gradu. Od 1906. godine otvaranjem polustalnog kina Edison do 1914. godine Pula je brojala deset stalnih kinematografskih dvorana.⁸ Novine tog doba svjedoče o brojnim događajima kojima je Pula obilovala, izvedbama kazališnih predstava, opera, opereta, nastupima brojnih glazbenika i mornaričkog orkestra, te filmskih projekcija.

Kako se Pula počela razvijati u kulturno-umjetničkom pravcu nisu je zaobišli niti važni umjetnici tog vremena. Pula je bila dom Franzu Karlu Ginzkeyu, austrijskom književniku. Ranije spomenute jezične različitosti, zbog kojih je uvedena četverojezičnost u Puli, Ginzkeyu opisuje riječima: *"Samo onaj tko je došao na svijet u zemlji u kojoj se ne govori njegovim jezikom može shvatiti dvostruki život koji sam kao mali dječak vodio u svom rodnom gradu."*⁹ Bila je privremeni dom i Franzu Leharu, dirigentu mornaričkog orkestra, koji je u Puli boravio dvije godine. Pula je bila mjesto rođenja i ranog djetinjstva dvije pjesnikinje. U Puli je rođena Hede von Trapp, sestra Georga von Trappa, Austro-Ugarskog mornaričkog časnika, Djetinjstvo i mladost u Puli je provela i pjesnikinja Paula von Preradović.¹⁰

Sve do početka Prvog svjetskog rata, u srpnju 1914. godine, Pula se mogla pohvaliti s javnim prijevozom, školama, kazalištem, muzejima (Gradskim i Pomorskim), kinodvoranama, restoranima, hotelima,¹¹ barovima u kojima su posjetitelji mogli u svoje slobodno vrijeme igrati biljar dok su neki u svojem prostoru imali i boćališta.¹² Svojom ponudom Pula je postala i poželjna turistička destinacija. Hoteli su nudili svoje smještajne kapacitete turistima i značajnim ličnostima. Brojni gosti mogli su posjetiti otočje Brijune i razgledati bogatu kulturno-povijesnu baštinu, ali i doživjeti grad vozeći se kočijom te otići u obilazak gradskih utvrda.¹³ Posjetitelji Pule su još od 1845. godine, zahvaljujući Pietru

⁷ *Istarska enciklopedija*, Miroslav Bertoša, Robert Matijašić (ur.), Teatro nuovo, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005., str. 801.

⁸ Miodrag Kalčić, Počeci kinofikacije Pule (do početka Velikoga rata): prvi puljski stalni kinematografi i prvo erotsko kino, *Histria*, broj 6., 2016., str. 138.-139.

⁹ Tatjana Arambašin-Slišković, *Koliko su te voljeli, moja Pulo!*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996., str. 217.

¹⁰ Bruno Dobrić, Carsko-kraljevska ratna mornarica u Puli, u *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, ur. M. Bertoša, R. Matijašić, A. Krizmanić, C.A.S.H., 2005., str. 214.

¹¹ Neki od hotela su Central, Riviera, Belvedere, Imperial.

¹² Davor Mandić, "Pula - glavna luka Austro-Ugarske Monarhije godine 1914. uoči velikog rata", *Nova Istra*, br.4, 2017., str. 184.

¹³ D. Mandić, n.dj., str. 193.-194.

Kandleru, mogli pomoću vodiča "Cenni al forestiero che visita Pola" (Napomene strancu koji posjeti Pulu) vidjeti što sve Pula nudi.¹⁴ Svi ovi podaci ukazuju nam na bogatu prošlost grada koji se tek budio i proživljavao svoj vrhunac.

1.1. Izvori i metodologija

Tematika rada fokusirana je na kulturni i društveni život Pule za austrijske uprave. Pula je odisala bogatim kulturnim životom i interesom za kulturna događanja. Brojne građevine bile su raskošna zdanja u kojima se događala kultura. Uzbudljivo je istraživanje pojedinih elemenata koji su društvu bili ključni momenti probijanja kulturnog života iz nečeg nepoznatog u nešto neizostavno. Proučavanje ove teme jednako je zanimljivo i zahtjevno. Veliki broj autora je iz ljubavi prema gradu obradilo u svojim djelima bitne činjenice koje su uvelike pomogle u doživljaju povijesti Pule. Primjećujemo da su stvari koje danas uzimamo „zdravo za gotovo“ bile rijetko dostupne i potpuno nove, ali njihov razvoj, primjerice kinematografa, omogućio nam je da i danas uživamo u onome što su ljudi mogli još 1895. godine, zahvaljujući izumu braće Lumiere. Vidjet ćemo kroz rad koliko je navika odlaska u kazalište tadašnjem stanovništvu bila važna, što zbog prestiža, što zbog razonode. Namjera ovog rada je upravo ukazati na značaj kulturnih događanja u gradu, potrebu njegovanja odlaska u kazališta, hramova kulture, koji su uvijek kroz povijest okupljali različite slojeve društva na jednom mjestu.

Rad je podijeljen u tri glavne cjeline. U početnom dijelu rada donosi se kratki uvid u povijesni kontekst, rast i razvoj grada radi dobivanja što jasnije slike kako je Pula na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće bila najrazvijeniji grad na istočnoj obali Jadrana, a čiji je ubrzani razvoj započeo 1856. godine postankom Pule glavnom ratnom lukom Habsburške Carevine. Zatim slijedi cjelina posvećena kulturnom i društvenom životu Pule, koji je obilježilo novo pristiglo stanovništvo grada. Ljudsku potrebu za druženjem i zabavom ispunjavali su glazbeni događaji, kazališne izvedbe, te od 1896. godine kinematografske projekcije u gradu. Posljednje poglavlje detaljnije govori o *Politeami Ciscutti*, kazalištu koje je otvoreno nakon *Teatra nuova*. Obradeni novinski članci u diplomskom radu također svjedoče o bogatom kulturnom i društvenom životu Pule u doba Monarhije.

Nekoliko autora u svojim knjigama obrađuju bogatstvo kulturnog i društvenog života Pule. Marcello Bogneri u svojoj knjizi *Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola*¹⁵ nas uvodi

¹⁴ Ivan Blažević, *Turizam Istre*, Savez geografskih društava Hrvatske Zagreb, Zagreb, 1984., str. 90.

u svijet kazališta kroz članke koji su objavljivani u tadašnjem tisku. Vitomir Ujčić knjigom *Kazališni i kulturno umjetnički život Pule 1870-1918*.¹⁶ piše o važnosti kazališta dok Branko Belan obrađuje kinematografsku povijest kroz knjigu *Sjaj i bijeda filma*.¹⁷ Važne podatke vezane za pulsku kinematografsku povijest iznosi Dejan Kosanović u knjizi *Kinematografske delatnosti u Puli*¹⁸ kao i Miodrag Kalčić u članku "Počeci kinofikacije Pule (do početka Velikoga rata); prvi pulski stalni kinematografi i prvo erotsko kino".¹⁹ Zahvaljujući njihovim djelima saznajemo kako je Pula obilovala kazališnim i kinematografskim događajima. Svakako treba istaknuti zastupljenost glazbenih događanja u životu Pule. Glazba se mogla čuti na nekoliko lokacija u gradu, a o tome saznajemo od autorice Ivane Paule Gortan-Carlin u članku Fragmenti iz glazbenog života Pule.²⁰ Iz knjige Mate Balote *Puna je Pula*²¹ dobivamo uvid u svakodnevicu života koji se odvijao na pulskim ulicama. Tatjana Arambašin-Slišković u knjizi *Koliko su te voljeli, moja Pulo!*²² piše o Franzu Karlu Ginzkeyu, Pauli von Preradović i Jamesu Joycu kojima je Pula neko vrijeme bila dom i opisuje njihova viđenja grada. Osim navedenih ličnosti Pula je bila mjesto rođenja i privremeni dom poznatim skladateljima, Antoniu Smaregli i Franzu Leharu.

Pulske tiskovine jedan su od veoma zahvalnih izvora iz kojih dobivamo uvid u tadašnju sliku grada, ali i "manje" bitne događaje koji su se u ono vrijeme događali. Brojni su oglasi na zadnjim novinskim stranicama, članci koji obavještavaju građane tko je došao u njihov grad i odsjeo u gradskim hotelima, članci vezani uz sklopljene brakove, krađe, nasilja, osmrtnice, ali i političke situacije koje su se događale u samoj Puli i izvan nje. Novine nam dočaravaju pravu sliku života u gradu onoga vremena.

Kako je tema diplomskog rada kulturni i društveni život Pule, cilj je dati što bolji uvid u tadašnja zbivanja. Novinski članci reći će nam koliko se predstava izvodilo u kazalištu *Politeami Ciscutti*. U proučavanim novinama nailazimo na članke kojima su popraćeni glazbeni događaji. Glazbena događanja su se odvijala na otvorenim prostorima, u restoranima ili u Mornaričkom kasinu. U kasnijim novinskim izdanjima, nakon što je Pula postala bogatija za još jedno kulturno događanje, nailazimo na članke o kinematografskim projekcijama.

¹⁵ Marcello Borgneri, *Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola: vita di un teatro dal 1888 all' esodo nei testi dell' epoca*, L' Arena di Pola, Trisete, 1987.

¹⁶ Vitomir Ujčić, *Kazališni i kulturno umjetnički život Pule 1870-1918.*, Naučna biblioteka u Puli, Pula, 1962.

¹⁷ Branko Belan, *Sjaj i bijeda filma*, Epoha, Zagreb, 1966.

¹⁸ Dejan Kosanović, *Kinematografske delatnosti u Puli: 1896.-1918.*, Institut za film, Beograd, 1988.

¹⁹ Miodrag Kalčić, "Počeci kinofikacije Pule (do početka Velikoga rata): prvi puljski stalni kinematografi i prvo erotsko kino", *Histria*, broj 6., 2016., str. 93.-143.

²⁰ Ivana Paula Gortan-Carlin, Fragmenti iz glazbenog života Pule, u *Mornarička knjižnica i Austrijska/Austrougarska mornarica u Puli*, ur. Bruno Dobrić, Sveučilišna knjižnica u Puli, Pula, 2005.

²¹ M. Balota, n.dj.

²² Tatjana Arambašin-Slišković, n.dj.

Publikacije koje su izlazile u Puli bile su brojne, no u diplomskom radu korištena su tri lista i to: novine *Pola*, *Il popolo Istriano* i *Il Giornaleto di Pola*. Tiskovine su sve redom na talijanskom jeziku, samo novine *Pola* bile su dvojezične, na njemačkom i talijanskom jeziku. Primarna tematika novina *Il popolo Istriano* i *Il Giornaleto di Pola* je bila politička, dok *Pola* ističe svoju nepolitičku svrhu izlaženja. Obuhvaćen je vremenski period u razdoblju od petnaest godina kako bi se dobio što cjelovitiji uvid u promjenjivost i raznolikost programa kazališta *Politeame Ciscutti*, posjećenosti ili nekim drugim zanimljivim društvenim događanjima ili pojavama. Za početak proučavanja istražene su novine *Pola* s 1884. i 1885. godinom, slijedi *Il popolo Istriano* s 1899. i 1900. godinu, dok je posljednji *Il Giornaleto di Pola* s 1914. i 1915. godinom.

Za 1884. godinu prikupljeno je iz novina *Pola* šest članaka iz rubrike *Notizie locali* (Lokalne vijesti), iz 1885. godine 19 članaka iz rubrike *Notiziario* (Vijesti), iz 1899. godine iz *Il popolo Istriano* 12 članaka, iz 1900. godine 17 članaka iz *Cronaca locale e notizie diverse* (Lokalna kronika i različite vijesti), iz novina *Il Giornaleto di Pola* za 1914. godinu osam članaka, 1915. godinu 18 članaka u Gradskim vijestima, *Notiziario Cittadino*. U *Il Giornaleto di Pola* obuhvaćeni su mjeseci lipanj i prosinac 1914. godine, dok su za 1915. godinu obrađeni mjeseci siječanj u cijelosti, te veljača i ožujak djelomično i jedan članak iz kolovoza obzirom da se radi o jedinom digitaliziranom članku. Sveukupno je proučeno 80 novinskih članaka. Za slikovne priloge preuzeti su članci iz novina *L'Eco di Pola* koje u svojim rubrikama spominju kazalište. Kako se radi o člancima koji su govorili o *Politeami Ciscutti* bilo je zahtjevno stavljanje članaka u kontekst zbog kratkoće istih i autorovog subjektivnog mišljenja.

2. PROCVAT PULE

Pula se za austrijske uprave preobražava iz malaričnog mjesta s manje od tisuću stanovnika u grad u koji elita onog vremena rado dolazi. Pula je imala oko 590 civilnog stanovništva godine 1797. kada je propala Mletačka Republika (u čijoj je vlasti bila od 1331. godine).²³ Dolaskom Austrije na vlast, (iste godine kad je došlo do propasti Mletačke Republike), Pula i cijela Istra doživljavaju velike promjene. Stanovništvo u početku nije bilo zadovoljno Austrijskom upravom, izbijale su pobune koje su bile brzo gušene, ali posljedice nisu izostajale. Istra bez Pazinske Knežije²⁴ i Pula nisu dugo zadržale Austrijsku vlast. Napoleon Bonaparte je pripojio Istru Francuskoj upravi 1805., a godinu kasnije i Kraljevini Italiji sa sjedištem u Milanu.²⁵ Izmjene vlasti koje su se na prijelazu stoljeća događale na području Istre završile su 1813. godine kada je je Austrija ponovo došla na vlast, te je Istra Bečkim kongresom 1815. godine²⁶ službeno pripojena Habsburgovcima. Godine 1867. došlo je do Austro-Ugarske nagodbe. Monarhija je postala zajednica koja je uključivala dvije države, podjeljena na kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću u koje su spadale Istra i Dalmacija, te zemlje ugarske krune koje su uključivale Hrvatsku i Slavoniju.²⁷

Postavljanjem kamena temeljca za Arsenal, jedanaest godine prije Austro-Ugarske nagodbe (1856.), obilježen je veliki preokret. U to vrijeme smrtnost u Puli je bila visoka, higijenski uvjeti nisu bili pogodni za život, velike količine smeća nalazile su se posvuda. Grad Pula u času kada su joj udareni temelji glavne ratne luke Austro-Ugarske Monarhije nije ničime pokazivala takav status (Pula nije imala proizvodnju, obrazovanje i druge bitne stavke zbog kojih bi nalikovala na razvijeni grad).

Od 1856. godine prekretnice za razvoj grada, uslijedila je snažna izgradnja ratne luke, nasipavanje obale, izgradnja gatova, radionica, pristaništa i ključnih objekata za stanovanje radnika i vojnika. U Arsenalu je bio zaposlen najveći dio radničkog stanovništva Pule.²⁸

²³ M. Balota, n.dj., str. 47.

²⁴ Pazinska Knežija je pripojena ostatku cijele Istre za francuske uprave 1809. godine.

²⁵ Bernardo Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Ristampa, Rovinj, Trst, 1997., str. 422.

²⁶ Dieter Winkler, *Pula kao glavna ratna luka Monarhije*, ur. Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice "Viribus unitis", Pula, 2014., str. 16.

²⁷ www.enciklopedija.hr (21.6.2018.)

²⁸ Miroslav Bertoša, Usponi i sutoni, u *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, ur. M. Bertoša, R. Matijašić, A. Krizmanić, str. 92.

Broj stanovnika je rapidno rastao. U novinama *Pola* 1885. nalazi se bilten sa statističkim informacijama, vezanim upravo uz porast stanovništva (Slika 1). U istome su prikazana rođenja, porodi s rođenjem više broja djece, broj mrtvorodenčadi i ženidbe po godinama, te broj umrlih za prosinac 1884. godine. Bilten navodi kako je veći natalitet od mortaliteta. Zanimljivost je kako u porodima s rođenjem žive i mrtvorodene djece u rubrikama piše status jesu li rođeni priznati od strane oca, prepoznati ili je njihov otac nepoznat. Poroda sa više broja djece u prosincu 1884. godine nije bilo, te je bilo samo četiri vjenčanja za razliku od prethodnih mjeseci u kojima ih je bilo mnogo više. Iako nije navedeno odnose li se prehodni mjesec ili unazad cijele godine.

Bollettino statistico mensile della città di Pola e suo territorio.

MESE DI DICEMBRE 1884.

Popolazione civile secondo il censimento del 31 dicembre 1880=17777.

Pubblicato per cura del circo Ufficio statistico-anagrafico.

Popolazione calcolata colla fine dell'anno 1884 per il maggior numero di nascite di confronto alle mortalità 18757=M. 9457 F. 9290.

Media annua calcolata sulla base delle cifre semestrali per 1000 abitanti.

N A S C I T E

Nati 4034 — Morti 3348

N A T I V I V I	Legittimi		Naturali				Totale per sesso		Totale complessivo	Confronto col dicembre 1883		
	Maschi	Femmine	riconosciuti		da padre ignoto		Maschi	Femmine				
			Maschi	Femmine	Maschi	Femmine						
Nel mese di dicembre 1884	39	35	14	3	5	4	44	42	86	77		
Nei mesi precedenti	324	314	25	17	41	380	395	380	775	720		
Totale	363	349	14	28	62	45	439	422	861	797		

P A R T I M U L T I P L I	Parti doppi				Parti tripli				Totale complessivo	Confronto col dicembre 1883		
	1 Maschio ed 1 Femmina		2 Maschi 2 Femmine		2 Maschi ed 1 Fem.		1 Maschio 2 Femmine					
Nel mese di dicembre 1884									7	13		
Nei mesi precedenti		4	1	2					7	13		
Totale		4	1	2								

E S P U L S I M O R T I	Legittimi		Naturali				Totale per sesso		Totale complessivo	Confronto col dicembre 1883		
	Maschi	Femmine	riconosciuti		da padre ignoto		Maschi	Femmine				
			Maschi	Femmine	Maschi	Femmine						
Nel mese di dicembre 1884	2	1			2	4	4	5	5	3		
Nei mesi precedenti	17	11			2	4	19	15	34	34		
Totale	19	12			4	4	23	16	39	37		

M A T R I M O N I.

NUMERO DEI MATRIMONI SECONDO L' ETÀ	U O M I N I										TOTALE	
	fino ai 24 anni		da 24 a 30		da 30 a 40		da 40 a 50		da 50 a 60			
	C O N D O N N E											
Nel mese di dicembre 1884	13	10	6	13	38	21	9	1	19	14	4	
Nei mesi precedenti	13	10	6	13	38	22	9	1	19	14	494	
Totale	13	10	6	13	38	22	9	1	19	14	198	

Morti. — Stato Civile dei Deceduti dalla nascita ad un mese M. 58 F. 25. — Da 1 a 6 mesi M. 38 F. 32. — Da 6 mesi ad 1 anno M. 19 F. 23. — Da 1 anno a 5 M. 92 F. 79. — Da 5 a 7 M. 13 F. 12. — Da 7 a 14 M. 16 F. 27. — Da 14 a 20 M. 13 F. 13. — Da 20 a 25 M. 10 F. 11. — Da 25 a 30 M. 8 F. 17. — Da 30 a 35 M. 8 F. 8. — Da 35 a 40 M. 6 F. 10. — Da 40 a 50 M. 21 F. 15. — Da 50 a 60 M. 12 F. 10. — Da 60 a 70 M. 16 F. 9. — Da 70 a 80 M. 8 F. 13. — Da 80 a 90 M. 5 F. 5. — Totale per sesso M. 313 F. 309. — Totale complessivo 622. — Confronto col dicembre 1883. 636.

Slika 1., Bilten sa statističkim podacima za prosinac 1884. godine .

Izvor: Pola, 12. travnja 1885., broj 16.

Grad je planski i smišljeno radio na stvaranju boljih uvjeta za život svojih stanovnika. Ubrzano se radilo na isušavanju močvara koje su bile "leglo" malarije.²⁹ U vrlo kratkom roku,

²⁹ Robert Koch , njemački liječnik i bakteriolog, uspio je 1900.-1901. godine, na poziv Paula Kupelweisera iskorijenio je malariju.

Pula je poprimila obilježja suvremenog grada u kojemu se ugodno živjelo. Ključne zgrade vezane uz Monarhiju nalazile su se u samom centru grada, sjedište lučkog admiraliteta, kapetanija, zapovjedništvo pomorskog okruga, tvrđavno zapovjedništvo, te hidrografski zavod. Rastom stanovništva gradili su se potrebni smještajni objekti.³⁰ Godine 1850. bilo je ukupno 214 stambenih objekata, te 1900. godine kontinuiranom izgradnjom, grad je brojao 1244 zgrada.³¹ Većina je bila namijenjena upravo onima koji su bili zaslužni za ubrzani razvitak, pristiglom stanovništvu iz raznih krajeva Monarhije. Potreba za smještajem sve većeg broja stanovnika dovelo je do stvaranja novih dijelova grada. Na zapuštenim dijelovima grada gradi se Mornarička bolnica, crkve, groblja, vojarne. Industrijski razvoj u Puli imao je za posljedicu otvaranje prve plinare, koja je omogućila osvjetljenje grada, vodovoda,³² te željeznice 1876. godine. Kamen temeljac javne gradske elektrane postavljen je 1900. godine,³³ a električni tramvaj je pušten u promet svečanim otvaranjem 1904. godine.³⁴ Osim osnovnih stambenih zgrada prijeko potrebnih za brojno stanovništvo gradila su se i otvarala kazališta, kino dvorane, hoteli i kavane. Grade se vile, uređuju parkovi, te dižu spomenici mornaričkim zapovjednicima. Osim velike gradske tržnice na zatvorenom, postojala je i ona na otvorenom koja se nalazila na Giardinima. Sve su te građevine vrlo ubrzano mijenjale vizure grada Pule.

Radilo se i na arheološkim iskopavanjima u Nezakciju kraj Valture kada je otkrivena i nekropola u Nezakciju. To vrlo važno otkriće za Pulu dogodilo se 1900. godine o kojemu su pisale i novine *Il popolo Istriano*.³⁵

³⁰ Marko Trogrlić, "Pula kao austro-ugarska ratna luka", *Školski vjesnik: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, Vol.56, No.1.-2., lipanj 2007., str. 18.

³¹ Attilio Krizmanić, Prostorni razvitak Austrijske Pule, u *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, ur. M. Bertoša, R. Matijašić, A. Krizmanić, str. 155.

³² A. Krizmanić, Prostorni razvitak Austrijske Pule, n.dj. str. 156.; Vodovod je pušten u rad 1897. godine čija se vodosprema nalazila na Monte Ghiru, ali iz crpilišta Tivoli. U gradu su tim događajem stvoreni bolji uvjeti za građane, ali i za bolnice u kojima su sanitarni uvjeti bili ključni.

³³ Darko Dukovski, Pula u razdoblju Druge industrijske revolucije od 1880.–1914.: prikaz socijalnih i gospodarskih odnosa, u *Mornarička knjižnica i Austrijska/Austrougarska mornarica u Puli*, ur. Bruno Dobrić, Sveučilišna knjižnica u Puli, Pula, 2005, str. 14.

³⁴ *Istarska enciklopedija*, tramvaj (Pulski tramvaj), n.dj., str. 816.

³⁵ *Il popolo Istriano*, 10.11.1900., broj 129.

Scoperta della Necropoli in Nesazio. In base a tradizione villica, il R. don Buzolich praticò un assaggio in un campo posto alla strada a mezzogiorno di Nesazio, di proprietà Batel ed ebbe il risultato di scoprire la Necropoli. In uno spazio di due metri quadrati trovò 3 urne sepolcrali, 6 lacrimatori in vetro, ben conservati, 4 lacrimatori in argilla, 30 oggetti in bronzo e in ferro, diverse pietre ad uovo che erano unite ai lacrimatori. Le urne in terracotta erano ripiene di ceneri e carboni, ma fatalmente andarono in frantumi.

Il secondo assaggio alla Necropoli di Nesazio ebbe anche buon risultato. Ecco l'elenco degli oggetti trovati: 3 lacrimatori di vetro, 14 lampade, 7 urne in terra cotta, 12 chiodi in bronzo, segni di famiglia. Il tutto fu collocato nel Museo. Gli assaggi proseguono.

Slika 2., otkrivena nekropola u Nezakciju.

Izvor: Il popolo Istriano, 10.11.1900., broj 129.

Godine 1880. u Puli je zabilježeno 34% nepismenih građana.³⁶ Tadašnji gradonačelnik Pule, Lodovico Rizzi, se zalagao za razvitak školstva. Za njegovog mandata izgrađena je Znanstvena škola i Ženski licej, Narodna škola u Šijani, Pučka škola Sv. Polikarpa iz 1912. godine, te Industrijska škola.³⁷ Također su u Puli otvorene i Državna njemačka gimnazija 1890. godine, Strojarska škola iz 1899. godine, Državna njemačka pučka škola iz 1908. godine.³⁸ Važan događaj za cijelu Istru, ali i Pulu bilo je osnivanje Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru 1893. godine, sa sjedištem u Puli. Udruga se zalagala za otvaranje i gradnju hrvatskih škola, te je u periodu od deset godina uspjela prikupiti sredstva za otvaranje deset škola.³⁹

³⁶ M. Balota, n.dj., str. 79.

³⁷ A. Krizmanić, Prostroni razvitak Austrijske Pule, u *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, str. 159.-160.

³⁸ Isto, str. 163.

³⁹ *Istarska enciklopedija*, Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru, n.dj., str. 190.

2.1. Političko stanje grada

Kraj XVIII. stoljeća obilježilo je propast velike i moćne Mletačke Republike, 1797. godine, čiji je krah osjetio Mletački dio Istre kojemu je pripadala i Pula. Republika nije ulagala u fortifikacijski sustav Grada koji ga je trebao braniti od mogućih napada. Pula je bila prepuna ruševina, poharana bolestima i nije imala pogodne uvjete za život. Grad su zahvatile bolesti velike boginje, kuga, malarija i tifus i prouzročile velike epidemije.⁴⁰

Zauzevši Veneciju, 1797. godine, Napoleon je ukinuo Mletačku Republiku.⁴¹ Mirom u Campoformiju, mletački dio Istre pripao je Austrijskom Carstvu. Mir su potpisali Napoleon Bonaparte i Franjo II., njemačko-rimski car.⁴² Nakon svih nedaća Pula je pripala Austriji. Bila je to prva austrijska uprava koja je trajala od 1797.-1805. godine. Osnovana je privremena pokrajinska vlada čije se sjedište nalazilo u Kopru, no ubrzo se provela podjela na sedam kotara koji su uključivali i gosposštije. Htjela se postići što bolja izvršna vlast, te su osnovana tri okružna poglavarstva u Puli, Rovinju i Poreču.⁴³

Novim osvajanjima Napoleon je na kratko zaustavio vladavinu Austrijanaca nakon sklopljenog mira u Požunu 1805. godine.⁴⁴ Istra je upravno podjeljena na dva distrikta, koparski i rovinjski, te na sedam kotara koji su činili Buzet, Kopar, Labin, Piran, Poreč, Rovinj i Vodnjan na čijim se čelima nalazio načelnik.⁴⁵ Francuska vlast proglašila je jednakost među građanima, sudsku vlast odvojila od gospodarske i političke, no vlast je ostala onima koji su bili materijalno potkovani i privilegirani, te su uveli svoj porezni sustav. Niti crkva nije bila pošteđena silnih promjena pa tako svećenici nisu smjeli održavati svoje propovijedi prije nego im vlast to dopusti.⁴⁶

Ilirske pokrajine utemeljene su 1809. godine, te su ih činile jedna vojna pokrajina i šest civilnih.⁴⁷ Ilirske provincije sačinjavale su šest civilnih: Koruška, Kranjska, Istra, Dalmacija, Dubrovnik i civilna Hrvatska, te jedna vojna provincija: Vojna Hrvatska.⁴⁸

Bitka naroda⁴⁹ Francuskoj je zadala veliki poraz, te je abdikacijom Napoleona i

⁴⁰ D. Dukovski, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, Istarski ogranak Društvenih hrvatskih književnika, Pula, 2011., str. 96.-100.

⁴¹ *Istarska enciklopedija*, Mletačka Republika (Republika Sv. Marka), n.dj., str. 497.

⁴² *Istarska enciklopedija*, Campoformijski mir, n. dj., str. 127.

⁴³ D. Dukovski, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, str. 103.

⁴⁴ *Istarska enciklopedija*, Požunski mir, n.dj., str. 638.

⁴⁵ Nevio Šetić, *Napoleon u Istri, Istra za Francuske uprave 1805.-1813.*, Istarska književna kolonija "Grozđ", 1989., str. 19.

⁴⁶ N. Šetić, n.dj., str. 20.-21.

⁴⁷ D. Dukovski, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, str. 104.

⁴⁸ M. Trogrlić, N. Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam internacional d.o.o., Zagreb, 2015., str. 149.

⁴⁹ Bitka kod Leipziga (16.-19. listopada 1813.), M. Trogrlić, N. Šetić, n.dj., str. 151.

sklopljenim mirom 30. svibnja 1814. odlučeno da se francuski teritoriji smatraju prema Šetiću "ništavnim", te je potrebno sazivanje međunarodnog kongresa.⁵⁰ Bečki kongres je 1815. godine Istri potvrdio Austrijsku pripadnost. Time je Istra pripala Austrijskom primorju koje je još uključivalo Cres, Krk, Lošinj, Trst, Goričku i Gradišku. Austrijsko primorje je 1825. godine podijeljeno na dva okruga: Istarski, koji je obuhvaćao cijelu Istru i Gorički, koji je uključivalo ostatak Austrijskog primorja. Pokrajine su od 1861. godine imale upravnu autonomiju. Do preuređenja Monarhije došlo je 1866. godine u Austro-pruskome ratu, kada su Mađari iskoristili priliku Austrijskog poraza za sklapanje Austro-Ugarske nagodbe 1867. godine. Nova država bila je sastavljena od zemalja koje su pripadale Carevinskom vijeću, a uključivale su Istru i Dalmaciju⁵¹ i zemljama ugarske krune, u koje su spadale Hrvatska i Slavonija.⁵² Država je bila podijeljena na Cislataniju koja je obuhvaćala prostor zapadno od rijeke Leithe i Translataniju koja se nalazila istočno od te rijeke. Iako je Monarhija činila jednu državu, jedino što im je bilo zajedničko je vanjska politika, financije, carine i valuta, što se sve vodilo pod *pragmatičnim poslovima*. Poslovi kao što su trgovina, željeznice, industrija, obrambena politika bili su podijeljeni na dvije države odnosno nazivani dualistički poslovi.⁵³ Ključni događaj koji je Pulu afirmirao kao veliku luku bila je Viška bitka 1866. godine u kojoj su bitci sudjelovali Kraljevina Italija i Habsburška Monarhija.⁵⁴ Od kamena temeljca Arsenala prošlo je deset godina. Bilo je uređeno i vanjsko sidrište pulske pomorske baze koje se nalazilo u Fažanskom kanalu. Vanjsko sidrište imalo je izrazito povoljan položaj zbog zaštite koje je pružalo Brijunsko otočje. Talijansko brodogradništvo nije uspjelo u svome naumu, te je pobjeda Austrije za Pulu značila još jedno službeno priznanje kao središnje ratne luke.⁵⁵

Austro-Ugarska je na prijelazu stoljeća bila upletena u većinu kriza koje su pogodile Europu. Okupirala je Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, a 1908. godine je pripojila. Iste godine kad je okupirana Bosna i Hercegovina sklopljen je savez između Austro-Ugarske i Njemačke zvan *Zwiebund*, dok se savezu Italija priključila 1882. godine, a godinu dana kasnije i Rumunjska. Bila je to koalicija Centralnih sila. Monarhija i Italija bile su u stalnim

⁵⁰ M. Trogrlić, N. Šetić, n.dj., str. 151.

⁵¹ Carevinsko vijeće sačinjavale su Gornja i Donja Austrija, Tirol, Štajerska, Koruška, Kranjska, Šleska, Galicija i Bukovina. (*Istarska enciklopedija*, Austro-Ugarska Monarhija, n.dj., str. 42.)

⁵² Ugarska, Hrvatska i Slavonija bile su zemlje ugarske krune. (*Istarska enciklopedija*, Austro-Ugarska Monarhija, n.dj., str. 42.)

⁵³ *Istarska enciklopedija*, Austro-Ugarska Monarhija, n.dj., str. 42.

⁵⁴ www.enciklopedija.hr (22.6.2018.)

⁵⁵ Branko Perović, U Višku bitku 1866. godine austrijska flota krenula je iz okolice Pule, *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu*, ur. Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice "Viribus unitis", Pula, 2014., str. 36.

sukobima, zbog uvjerenja talijanskog stanovništva kako se oni nalaze prema Dudi na "povijesnom talijanskom tlu".⁵⁶ Italija je živjela u uvjerenju kako ti teritoriji pripadaju njoj.⁵⁷

Multikulturalnost grada, te kozmopolitizam, koji je imao za posljedicu raslojavanje stanovnika, podrazumijevao je stanovništvo različitih nacionalnosti koji su većinom u Pulu došli u potrazi za poslom. Bili su to Hrvati, Talijani, Slovenci, Česi, Poljaci, Ukrajinci, Rumunji i drugi narodi.⁵⁸ Talijani su pokazivali svoju nadmoć nad drugima. Neki Talijani su ostali živjeti na području grada, te se nastavili doseljavati tijekom godina bilo iz Trsta ili Kraljevine Italije, ali uz manjak želje za asimilacijom sa stanovništvom. Njihova naklonost se dobivala ako se govorilo talijanskim jezikom, po njima je to bila stvar prestiža. Talijanski jezik je prevladavao ulicama, dok se njemački jezik pričao isključivo u krugu mornarice i vojske. Kako su Talijani i svoju kulturu smatrali superiornijom tako je i njihova nacionalna politika bila temeljena isključivo na veličanju svojeg i na podcjenjivanju hrvatskih i slovenskih političkih stavova.⁵⁹ "Elita" grada je pogrdnim imenima nazivala ostalo stanovništvo grada, te je tako naziv za Nijemce bio "njoki", dok za Hrvate i Slovence "ščavi", ali upotrebljavali su i izraz "ćići".⁶⁰ Ščavi bi u prijevodu značilo robovi odnosno schiavi na talijanskom jeziku, u ovom kontekstu pridjev koji opisuje Slavena, *Slavo*,⁶¹ dok su *ćići* u pravom smislu te riječi stanovnici Ćićarije, ali označava i pojam za slavenske seljake doseljene u Istru.⁶²

Prema podacima iz 1846. godine preuzetima iz knjige Nevja Šetića *O poveznosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama* temeljenim na austrijskoj statistici za govorni jezik na istarsko-kvarnerskom području vidimo kako je od ukupno 226.488 stanovnika živjelo 134.453 Hrvata, 31.995 Slovenaca, te 60.000 Talijana.⁶³ Grafički prikaz govornog jezika nalazi se na Sl. 3.

⁵⁶ I. Duda, n.dj., str. 108.

⁵⁷ Zvonimir Freivogel, *Austrougarska vojska u Prvome svjetkom ratu*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb 2014., str. 11.-12.

⁵⁸ I. Duda, n.dj., str. 107.

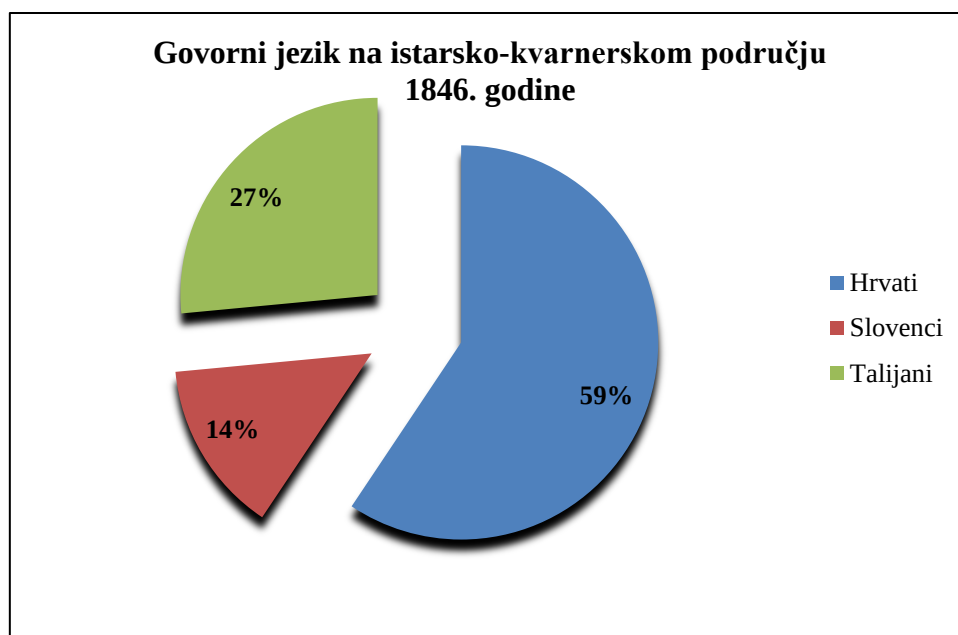
⁵⁹ Mihovil Dabo, *Austrijska Pula između kozmopolitizma i suporostavljenih nacionalnih pokreta, Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Zagreb, 2014., str. 204.

⁶⁰ M. Balota, n.dj., str. 85.

⁶¹ www.treccani.it (21.5.2018.)

⁶² *Istarska enciklopedija*, Ćići, n.dj., str. 165.

⁶³ N. Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama, Naša Sloga 1870.-1915.*, Dom i svijet, 2005., str. 41.

Slika 3., Govorni jezik na istarsko-kvarnerskom području 1846. godine

Austrijska Carevina, prema Listopadskoj diplomi, aktu iz 1860. godine uvedenom od strane Franje Josipa I. s kojim je primjenio reorganizaciju Habsburške Monarhije i ograničio ustavnost i osnovani su zemaljski sabori.⁶⁴ Dok je Veljačkim patentom 1861. godine odobren *Temeljni zakon o zastupstvu Carevine* s kojim je određen ustroj sabora na hrvatskom prostoru. Definirani sabori utemeljeni Veljačkim patentom bili su Sabor kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ali i dva pokrajinska sabora Dalmatinski sabor u Zadru i Istarski sabor u Poreču. U Istarskom saboru prvi su se izbori održali 1861. godine, dok je prvo zasjedanje sabora bilo mjesec dana kasnije. Od ukupno 30 zastupnika, prevladavali su Talijani, te je time zaključeno kako se rasprave moraju voditi na talijanskom jeziku. Kako bi se oduprli Talijanima, Slovenci i Hrvati su organizirali narodne skupštine kao oblik političke borbe. Kasnija okupljanja odvijala su se prostorima Družbe sv. Ćirila i Metoda, Istarske posujlnice, Hrvatskog sokola i Čitaonice,⁶⁵ dok novine Naša Sloga, koje su izlazile od 1870. do 1915. godine, služile su kao medij koji je budio nacionalni osjećaj i očuvanje identiteta.⁶⁶ Upravo sedamdesetih godina, kada je i početak izlaženja Naše Sloge, djelovanjem Narodne stranke ili Hrvatsko-slovenske narodne stranke, započinje narodni pokret u procesu nacionalne integracije koji se temeljio na političkom jedinstvu društvenih skupina i slojeva svih Hrvata u Istri u političkoj borbi s Talijanima i mogućnost oslanjanja na Hrvatsku, Slavoniju i na druge hrvatske zemlje. Kroz

⁶⁴ www.enciklopedija.hr (22.6.2018.)

⁶⁵ M. Dabo, n.dj., str. 208.

⁶⁶ M. Trogrlić, N. Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, str. 174.-183., 193.

Našu Slogu uviđa se položaj istarskih Hrvata, njihova borba za jednakopravnost s Talijanskim stanovništvom u pokrajini Istri, te politička i društvena povijest od 1870. do 1915. godine.⁶⁷

2.2. Gospodarske prilike

Gospodarske prilike u Puli početkom XIX. stoljeća nisu obećavale prosperitet. Još sredinom stoljeća veliku ulogu je imala poljoprivreda. U Istri se nalazilo 22% obradivog zemljišta na kojemu su zasađene masline i vinogradi, dok su ostatak činili vrtovi. Šume, livade i pašnjaci pokrivali su 20% zemljišta dok je većina ostatka zemljišta bila neobrađiva.⁶⁸ Mate Balota u knjizi Puna je Pula navodi kako nema prosperiteta u Gradu, *"Vrlo malo poljoprivrede, malo trgovine, zapravo ništa, jer je trgovina ograničena na mjestu potrošnju, dakle pasivna, od industrije nema ni sjene, ...nedostaje potrebna sprema, nedostaju kapitali i nedostaju sve sirovine osim kamena."*⁶⁹

Grad je sredinom XIX. stoljeća izrastao u glavnu pomorsku bazu, ne samo na Jadranu nego i na Sredozemlju. Nosio je titulu najveće i najopremljenije austrijske ratne luke.⁷⁰ Arsenal je činio glavnu gospodarsku granu Pule čiji je uspon i razvoj bio strelovit, ne samo u smislu gospodarskog rasta već i populacijskog. Napretkom tehnologije razvijala se proizvodnja i stvarani su bolji uvjeti rada.

Većina sposobne radne snage je svoj radni vijek odradila u Arsenalu. Od rada u Arsenalu živjelo je 27 559 civilnog stanovništva Pule i okolice.⁷¹ Otvaranje željezničke pruge Divača-Pula, 1876. godine (pruga Pula-Beč), dodatno je doprinijelo daljnjem razvoju gospodarstva i općenitom rastu Pule. Zbog dotadašnje slabe povezanosti nije bilo mogućnosti uvoza i izvoza osim pomorskim putem. Postojao je nedostatak izvoznih sirovina. M. Balota iznosi podatke o uvozu sirovina nakon 1884. godine koji su iznosili 32 tisuće tona za Pulu, dok se izvozilo samo dvije tisuće tona sirovina. Kameni ugljen bio je najzastupljeniji predmet uvoza, slijedio je mrki ugljen, te led.⁷² Tvornica leda je bila podignuta krajem XIX. stoljeća.⁷³ Osim industrijom, oko dvije tisuće stanovnika bavilo se poljoprivredom, stočarstvom i

⁶⁷ N. Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama*, str. 20.

⁶⁸ M. Trogrić, N. Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, str. 161.

⁶⁹ M. Balota, n.dj., str. 76.

⁷⁰ B. Perović, *Luka pula austrougarskog doba*, Lučka uprava Pula, Pula, 2003., str. 14.

⁷¹ M. Balota, n.dj., str. 78.

⁷² Isto, str. 45.

⁷³ Tvornica leda otvorena je Valbandonu. Dopremljeni su moderni Škodini strojevi iz Češke, no zbog bočate vode, koja je dovela do brzog zatvaranja tvornice, nije se mogao proizvesti kvalitetan led., *Il popolo Istriano* (Pula), 21. siječanj 1899., 45., vidi prilog br. 1.

ratarstvom, dok je nešto veći broj obitelji živio od poljoprivrede izvan samog grada. Rast broja stanovnika nametnuo je potrebu otvaranja niza trgovima radi opskrbe stanovnika svim potrebnim robama i hranom. Neke od namirnica koje su dolazile iz uvoza bile su alkohol, vino i pivo.⁷⁴

Naglim rastom broja stanovnika u Puli, što dolaskom mornaričkih časnika što seljačkog stanovništva koje je dolazilo raditi u Arsenal, postajale su sve istaknutije staleške razlike. Tatjana Arambašin-Slišković u svojoj knjizi vrlo pomno opisuje te razlike iz perspektive Paule von Preradović: *"Elegantne mame vodile su svoju lijep odjevenu djecu za ruku, a pokraj njih dadilje su gurale kolica iz kojih su izvirivale samo glavice brižno njegovane dojenčadi. "Prava Nizza" uzvikivale su gospođe...Oko podneva pojavljivale su se žurnim korakom grupe žena hitajući velikim vratima brodogradilišta što bijahu preko puta mornaričke vojarne. Te žene nisu nosile šešire i njihova odijela bila su stara i pohabana..."*⁷⁵

Pula je unatoč razvoju gospodarstva uvelike ovisila o ratnoj industriji mornaričkog Arsenala. Gospodarska kriza je 1892. godine zahvatila i Pulu, dovela veliki broj građana u teške materijalne uvijete, no Grad nije stajao s gospodarskim i urbanističkim razvojem.⁷⁶

⁷⁴ M. Balota, n. dj., str. 45.-48.,76.

⁷⁵ T. Arambašin-Slišković, n.dj., str. 194.

⁷⁶ M. Bertoša, Uspon i sutoni, u *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, str. 103.

2.3. Arsenal

Pomorski Arsenal u Puli, njemačkim nazivom See-Arsenal, K.u.K. Kriegs-marine See-Arsenal, osnovala je Austro-Ugarska ratna mornarica. U pulskom zaljevu nalazila su se četiri otočića: Sv. Andrija, Sv. Katarina, Sv. Petar i Uljanik. Radi svog povoljnog geografskog položaja, duboko u unutrašnjosti pulskog zaljeva, otočić Uljanik je odabran za smještaj Arsenala i Pula odabrana za sjedište ratne luke i ratnog brodogradilišta.⁷⁷

Austrijanci nisu bili jedini koji su prepoznali potencijal pulskog zaljeva. Povoljan položaj Pule bili su uočili i francuski časnici koji su je smatrali pogodnom za sidrenje jedrenjaka. Prema Peroviću, iznosim mišljenje austrijskog admirala Dahlerupa o stanju luke: *"Potpuna ništavilost ove luke je u njenim trgovačkim vezama, iz kojih proizlazi nedostatak većih dobavljača za trenutačne potrebe mornarice, kamenito tlo, u koje bi trebalo ukopavati svako skladište, nedostatak stambenih zgrada za personal, koji bi trebao naseliti ovamo sve do posljednjeg čovjeka, i na kraju, zrak tih krajeva, koji izaziva vrućicu - to su sve nedostaci koji na svaki način za sadašnje vrijeme predstavljaju Pulu prikladnom samo za ratnu luku, u kojoj može postojati samo područno skladište."*⁷⁸

Za datum osnivanja Arsenala uzet je 9. prosinac 1856. godine kada je car Franjo Josip I. s caricom Elizabetom-Sissi svečano položio kamen temeljac čime je Pula dobila službeni status glavne ratne luke.⁷⁹ Prije službenog polaganja kamena temeljca 1848. godine, izvan gradskih zidina, u Valle del Buso koja se nalazila između današnje glavne Pošte i Doma Hrvatskih branitelja, već su bila izgrađena tri vojna skladišta.⁸⁰ Izgradnja prve faze novog Arsenala započela je podizanjem zida visokog 4,5 metara, dugog 1795 metara, dovršenog 1862. godine na čijim su se uglovima nalaze *rondele*, debeli kružni obrambeni tornjevi.

Prvi brod izgrađen na otoku Uljanik bio je porinut već nakon dvije godine od simboličnog polaganja kamena temeljca, 1858. godine. Bio je to drveni jedrenjak *Kaiser*. Nakon porinuća prvog broda, drvo je zamijenjeno željezom.⁸¹ Brodogradnja u Arsenalu se stalno širila i razvijala. Gradile su se bravarske radionice, lijevaonice željeza i radionice za bojanje jarbola. U upotrebi Arsenala korištene su i dvije dizalice od 10 i 20 tona nosivosti. U Arsenalu je modernizirana osam kilometarska željeznica, za rasvjetu je korišten plin, a u

⁷⁷ *Istarska enciklopedija*, Pomorski arsenal u Puli, n.dj., str. 610.

⁷⁸ B. Perović, n.dj., str. 28.

⁷⁹ A. Krizmanić, Prostorni razvitak Austrijske Pule, n.dj., str. 134.

⁸⁰ Isto, str. 134.

⁸¹ *Istarska enciklopedija*, brodogradnja, n.dj., str.106.

proizvodnji električna energija.⁸² Na otoku Uljaniku izgrađena su tri suha doka, radionice za popravak brodskih oklopa s dizalicama, te je za otok bilo privezano šest suhih dokova.

Pula je 1842. godine imala 1126 stanovnika, 1857. godine sedam puta više, od čega je 2000 imalo status vojnika. Godine 1910. u Puli je bilo 58.562 stanovnika od kojih je 16014 bilo vojnih osoba.⁸³ Zaposlenici Arsenala nisu bili samo iz grada Pule već i stanovnici obližnjih naselja. Stanovnici Vodnjana imali su arsenalski vlak koji ih je prevozio do radnog mjesta odnosno željezničkog kolodvora koji se nalazio u samoj blizini, dok su primjerice stanovnici koji su stanovali u naseljima u blizini Arsenala (Šikići, Valdebek i Vinkuran), ali i u udaljenijim mjestima (Premantura, Pomer, Banjole) na posao dolazili pješice. Jezik koji se koristio u Arsenalu bio je njemački obzirom da je uprava, te voditelji pojedinih pogona bila njemačkog porijekla.⁸⁴ Iako je Njemaca bilo brojčano najmanje bili su na vladajućim pozicijama u odnosu na Hrvate i Talijane, te su se te tri skupine formirale kao najzastupljenije.⁸⁵

Godine 1910. u Arsenalu bilo je zaposleno 4000 civilnih radnika, a 1913. godine na mjestima inženjera stručnog rukovodstva nalazila su se 24 brodarska i dva strojarska inženjera u direkciji za brodogradnju, 19 strojarskih inženjera za strojogradnju, deset voditelja radova u samim radionicama, 11 artiljerijskih inženjera i devet elektro-direkcijskih inženjera.⁸⁶

Nakon prvog porinuća 1858. godine sve do 1918. godine izgrađeno je sveukupno 874 broda, od kojih 54 ratna. Neka od porinuća u Arsenalu bili su osim *Kaisera*, *Sansego*, dvojarbolna topovnjača, korveta *Helgoland*, transportni brod *Pola* i oklopnjača *Monarh* koja je bila porinuta u prisutnosti cara Franje Josipa I. Također od ukupno 18 podmornica, koje su trebale biti izgrađene u Arsenalu, devet ih je dovršeno smatrajući ih tehničkim dostignućem toga vremena.⁸⁷

⁸² M. Bertoša, Uspon i sutoni, u *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, str. 98.

⁸³ I. Duda, n.dj., str. 115.

⁸⁴ M. Balota, n.dj., str. 61.-63.

⁸⁵ Godine 1913. prema službenim statističkim podacima od ukupno 1086 stručno kvalificiranih radnika (podjeljenih u 11 kategorija) bilo 209 Hrvata, 204 Slovenaca i 600 Talijana i 73 ostale nacionalnosti. (M. Balota, n.dj., str. 71.)

⁸⁶ *Istarska enciklopedija*, Pomorski arsenal u Puli, n.dj, str. 610.

⁸⁷ B. Perović, *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu*, ur. Bruno Dobrić Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice "Viribus unitis", Pula, 2014., str. 48.-52.

2.4. Širenje grada Pule od 1850.-1918. godine

Prvo proširenje grada Pule započelo je 1850. i trajalo je do 1875. Pula je početkom 1850. godine bila devastirana i zapuštena. Unutar povijesne jezgre Grada, zjapile su poluprazne zgrade, na potezu od Zlatnih vrata do današnje Kandlerove ulice nisu se gradile nove zgrade, a Trg Portarata nije bio formiran.

Godine 1864. na vlast pulske općine došao je Nicolo Rizzi (1818.-1898.).⁸⁸ Danteov trg počeo se formirati 1867. na kojemu je izgrađena prva moderna pučka škola. Nakon Foruma smatrao se bitnim prostorom grada još nazivan *Pian della Madonna*. Sve do 1872. godine zabilježen je kao *Piazza della legna*. Na Trgu su se već nalazile zgrade vatrogasnog doma, te prvog modernog kazališta, izgrađenog 1854. godine.⁸⁹ Pula je počela poprimati drugačiji izgled nakon djelomičnog rušenja zidina i gradnjom zgrada koje su se protezale duž nekadašnjih zidina, tvoreći kamenu i socijalnu barijeru Grada, podjelu na povlaštene stanovnike uz prvi red Rive, te one koji su se nalazili u redovima iza.⁹⁰ Godine 1869. započeta je gradnja Marine Casina na zemljištu u vlasništvu Pietra Ciscuttija. Za realizaciju projekta bio je zadužen Friedricha Adama iz Münchena.⁹¹

Uspori prema Mletačkoj utvrdi bili su slabo naseljeni zbog zabrane gradnje u blizini utvrde koja je bila na snazi sve do XX. stoljeća. Forum, kao glavni gradski trg, obnavljan je i nadograđivan. Uslijedila je obnova Augustovog hrama, gradnja tri nove zgrade koje su visinom i masom konkurirale starim zgradama i hramu. Radi posjeta Gradu poslovnih ljudi i gostiju izgrađeni su brojni hoteli: Central, Elisabeth, Miramar i Hotel Belvedere.⁹² Koliko god se ulagalo i nastojalo sanirati stare derutne kuće, cijenila se povijest i težnja ka očuvanju hramova, mletačke utvrde, Slavoluka Sergijevaca, Amifiteatra i drugih građevina iz rimskog doba.

Nove gradske četvrti građene su za brojno pridošlo stanovništvo. Radnički i dočasnički stanovi građeni su u blizini Mornaričke bolnice, izgrađena je i Mornarička vojarna 1856. godine. S ovim promjenama i izgradnjom Grad je poprimio potpuno novi izgled.⁹³ Nove pulske gradske četvrti nastale su kao posljedica izgradnje Arsenala i povećanja broja stanovnika i radne snage. Brojno stanovništvo, ne samo iz okolice Pule već i iz cijele Hrvatske i Monarhije, doselilo se u potrazi za poslom. Prvo su se počela razvijati naselja u

⁸⁸ *Istarska enciklopedija*, Rizzi, Nicolo, n.dj., str. 694.

⁸⁹ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak Austrijske Pule*, n.dj., str. 127.

⁹⁰ Isto, str. 128.

⁹¹ Isto, str. 131.

⁹² Isto, str. 133.

⁹³ Isto, str. 127.-140.

blizini zidina Arsenala, četvrt Sv. Polikarpa i (Monte) Zaro. Postepeno se naseljavala i okolica Pule, naselja Valdebek, Vintijan, Vinkuran, Šijana, Kaštanjer, Gregovica i dr.⁹⁴ Četvrti Sv. Polikarp i Zaro bile su odijeljene od stare gradske jezgre zidovima Arsenala i današnjim Bulevarom.

Upravo zbog širenja centra Pule 1869. godine donesena je odluka o imenovanju ulica, trgova i obilježavanje zgrada brojevima. U austrijskom dijelu grada, četvrti Sv. Polikarpa, ulicama se nešto kasnijih godina dodjeljuju nazivi.⁹⁵ Sveti Polikarp je oduvijek imao poseban tretman zbog stanovništva koje je živjelo u "novoj Puli", pa su tako njegove ulične ploče bile na njemačkom i talijanskom jeziku, dok su ostale četvrti obilježavale ploče samo na talijanskom jeziku. Kako je već postojećim brojevima dodan naziv ulice radi lakšeg snalaženja, vlasnici kuća i zgrada morali su sami u cijelosti snositi ove troškove.⁹⁶

Gradska četvrt Zaro nastala je oko brda Monte Zaro na kojemu se do 1853. godine nalazila kružna utvrda u čijoj blizini su sagrađene dvije mornaričke barake. Oko samog brda građene su goleme građevine, a jedna od njih je bila Mornarička vojarna iz 1856. godine koja je do danas očuvana, te strojarska škola iz 1899. godine, danas također u funkciji. Na brdu su 1863. godine podignute dvije stambene vile Haus Fücks i Haus Hübschmann (Villa Toscana). Do četvrti se iz stare gradske jezgre moglo doći iz dva smjera: jedan, prethodno spomenut, put uz zidine Arsenala, i drugi koji je vodio preko samog brda i bio manje korišten zbog strmih padina. Godine 1882. na padinama su izgradnjom neorenesansne palače nastale stube koje su uvelike olakšale put preko padina.⁹⁷ Utvrda Zaro srušena je radi izgradnje Hidrografskog zavoda čija je gradnja završena 1871. godine. Hidrografski zavod sastojao se od četiri odjela: zvjezdarnice s astronomskim, meteorološkim, geomagnetskim i plimnim opservatorijem, spremišta nautičkih instrumenata s mehaničkom radionicom, spremišta pomorskih karata i mornaričke knjižnice.⁹⁸ Park ispred samog zavoda nalazio se na površini od tri hektara, te je 1877. godine podignut spomenik austrijskom admiralu Wilhelmu Tegetthoffu (1827.-1871.), austrijskom pomorskom zapovjedniku. Spomenik se danas nalazi u Grazu.⁹⁹

Četvrt Svetog Polikarpa nastala je radi rasterećenja stare gradske jezgre Pule i imala je funkciju smještaja kvalificiranih radnika Arsenala u tzv. *Barake*, nazivane i radničkim vojarnama. Sanitarni čvorovi su ponekad bili u sklopu stanova, ponekad zajednički, a u skromnijim kućama nalazili su se u dvorištu. Potreba za višim higijenskim standardom dovela

⁹⁴ A. Krizmanić, Prostorni razvitak Austrijske Pule, str. 143., 147.

⁹⁵ A. Krizmanić, *Stradarij grada Pule*, Histria Croatica, C.A.S.H., 2008., str. 98.-99.

⁹⁶ Isto, str. 98.-99.

⁹⁷ A. Krizmanić, Prostorni razvitak Austrijske Pule, str. 140.

⁹⁸ *Istarska enciklopedija*, Hidrografski zavod u Puli, str. 297.

⁹⁹ A. Krizmanić, n. dj., str. 140.

je do razvijanja i otvaranja javnih i privatnih kupelji, *Marinebad*.¹⁰⁰ Osim stanova za radnike, bili su izgrađeni i prvi stanovi za mornaričke časnike *Palazzine*. Četvrt je trebala postati novi grad "*Neue Pola*"(Nova Pula). Na tom prostoru je do 1880. godine bilo izgrađeno 99 stambenih objekata za 2369 stanovnika.¹⁰¹ Sveti Polikarp je s vremenom postala četvrt koja se mogla smatrati malim gradom. Bila je to najrazvijenija četvrt u Puli za vrijeme austrougarske vladavine. Imala je gradsku poštu, župni ured, osnovnu školu s gimnastičkom dvoranom i razne druge ustanove. Bio je to elitni dio Pule obzirom na stanovništvo koje je u njemu živjelo. "*Kako se tada običavalo određivati: pozadi Arene i u »donjim« gostionicama pije se vino, a u San Policarpu i vojnim ustanovama - pivo.*"¹⁰²

Bez obzira na izrazito veliki napredak Grada bili su uočljivi nedostaci ekspanzije. Umjesto napretka, tijekom gradnje prometnica nije se brinulo o oborinskoj i fekalnoj kanalizaciji. U novinama *Pola* 1884. godine se objavljuje članak u kojemu građani koji žive u blizini *Politeame Ciscutti* žele da im grad Pula omogući barke kojima bi se kretali gradom kada pada kiša radi nemara u odvodnji i slijevanja vode s brda Monte Zaro.¹⁰³ Staležne različitosti mogle su se uvidjeti i u prostornom uređenju grada. Dijelovi Grada, na kojima su radnici gradili skromnije kuće u skladu s njihovim materijalnim mogućnostima, bili su prepušteni propadanju.¹⁰⁴

Drugo proširenje Grada u razdoblju od 1875. do 1918. je obilježeno razvojem komunalne infrastrukture i gradnjom prijeko potrebnih javnih građevina. Od 1888. do 1898. u Puli izgrađeno je 734 novih zgrada.¹⁰⁵ Dolaskom Ludovica Rizzia (1859.-1945.) na čelo grada, odvjetnika i političara, sina Nicolóa Rizzia, razvoj je bio usmjeren na izgradnju civilnog vodovoda, kanalizacije, popločenja ulica, izgradnju nove ribarnice i natkrivenu stočnu tržnicu. Grad je dobio državnu i stručnu pučku školu, te su se počele poduzimati mjere protiv prosjačenja u gradu.¹⁰⁶

Najveći nedostatak u gradu bio je problem pitke vode. Godine 1896. dogodila se epidemija tifusa, te se grad zalagao za što brži način pronalaska izvora pitke vode. Rješenje je bio novi vodovod iz vodocrpilišta Tivoli koji je imao vodospremu na brdu Monte Ghiro, a pušten je u rad 1897. godine.¹⁰⁷

¹⁰⁰ A. Krizmanić, n.dj., str. 136.

¹⁰¹ B. Perović, *Austrougarske vile i kuće*, Regional, Pula, 2010, str. 103.

¹⁰² Elmo Cvek, Vesna Girardi Jurkić i dr., *Pula sa starih razglednica*, Sportska tribina, Pula, 1988., str. 64.

¹⁰³ *Pola*, 7.9.1884., vidi prilog br. 2.

¹⁰⁴ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak Austrijske Pule*, str. 155.

¹⁰⁵ A. Krizmanić, n. dj., str. 156.

¹⁰⁶ A. Krizmanić, n. dj., str. 156.

¹⁰⁷ A. Krizmanić, n. dj., str. 156.

U razdoblju drugog proširenja grada odvijao se proces seljenja bogatih građana iz gusto naseljenog centra Pule koji je imao za posljedicu izraziti naglasak staležnih razlika. Bogati građani sele u vile u rezidencijalnim dijelovima Grada. Velike, arhitektonski atraktivne vile nicale su na Verudi, Valkanama i Stoji. Arsenalski radnici su svoje skromne kuće gradili u nizu, u blizini centra, u četvrtima danas poznatih naziva Šijana, Monvidal, Kaštanjer i Gregovica. Porastom broja stanovnika, širenjem četvrti, 1900. godine udvostručen je broj kuća u odnosu na 1880. godinu kada je Pula brojala 1244 kuća. Probijanjem novih ulica, 1906. godine, izgrađeni su stanovi za bogatu klijentelu s pogledom na luku. Ville su nazvane Münz, a u njihovoj blizini izgrađen je impozantan hotel visoke kategorije Palast Hotel Riviera.¹⁰⁸

Grad je 1912. godine vrvio životom. Pula je brojala deset hotela, tri kavane, nekoliko pansiona, gostionica i restorana za sve stanovnike svih platežnih moći. Gradonačelnik Rizzi zauzimao se za školstvo, te je dao izgraditi Zanatsku školu, Ženski licej, Narodnu školu u Šijani. Godine 1912. završena je izgradnja Industrijske škole i Pučke škole Sv. Polikarp, koju je projektirao arhitekt Guido Brass.¹⁰⁹

Nagli rast broja stanovnika, pratilo je ubrzano širenje i urbanizacija Pule. Dobrostojeće stanovništvo, veliki broj admirala i generala bio je zainteresiran za život u vilama. Za izgradnju se birao najljepši dio grada, Veruda, još zvana rezidencijalna četvrt. Nicale su vile građene u različitim europskim stilovima. Zaslužni za izgled vila bili su pulski arhitekti i građevinari. Takozvane rezidencijalne zgrade "*Die Villensjedlung*" koristili su dok su bili na dužnosti.

Vila Petinelli nalazi se na Kaštelu, u centru grada, nazivali su je i vila Maria ili hotel Central. Kako je gradnja u blizini mletačke utvrde, Hafenkastella, bila zabranjena, Vila Petinelli smatra se rijetkom građevinom za koju je u to vrijeme odobrena izgradnja. Carska i kraljevska inženjerska direkcija odlučivala je i visinu dozvoljene gradnje u novoj ulici, te je sagrađena kao jednokatnica. Obzirom da je smještena na uzvisini, iz Vile se pruža pogled na cijelu pulsku luku.¹¹⁰ Vilu je projektirao arhitekt Ferdinand Geyer, vodeći pulski graditelj do Prvog svjetskog rata. Nalazila se u blizini Njemačke državne gimnazije (današnja zgrada Arheološkog muzeja), te njemačke pučke škole (današnja Sveučilišna knjižnica).

Vila Rizzi je pripadala uglednom doktoru, gradonačelniku Pule za čije mjesto je bio izabiran četiri puta za redom. Osim obnašanja dužnosti gradonačelnika, Ludovico Rizzi bio je

¹⁰⁸ A. Krizmanić, n. dj., str. 158.-159.

¹⁰⁹ A. Krizmanić, n. dj., str. 158.-160.

¹¹⁰ B. Perović, n.dj., str. 67.-68.

i predsjednik Istarskog sabora, te zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču. Vila je izgrađena 1898. godine na području zvanom "Brdom pjevica".¹¹¹

Vila Trapp je izgrađena 1912. godine prema nacrtima pulskog arhitekta Ferdinanda Geyera, prethodno navedenog kao arhitekta Vile Petinelli. Izgrađena je na području rezidencijalne četvrti Verude. Vlasnik vile bila je obitelj Georga Rittera von Trappa (1880.-1947.), austrougarskog podmorničara. Razlikovala se svojim dimenzijama, te različito izvedenim dijelovima. Vilu okružuje golemi park, smatran hortikulturalnim remek-djelom isplaniranim do najmanjeg detalja. Georg von Trapp bio je austrougarski "*podmornički as*", zapovjednik prve austrougarske podmornice izgrađene u Rijeci. Nakon raspada Austro-Ugarske živio je u Salzburgu, gdje je zbog bankrota s obitelji osnovao pjevačku skupinu poznatiju kao Trapp Familie tj. *Trapp Famile Singers*.¹¹² Njegova druga supruga Maria von Trapp, rođena Kutschera, napisala je 1949. godinem, životnu i obiteljsku priču prema kojoj je snimljen film *Moje pjesme, moji snovi* iz 1965. godine.¹¹³

Vila Horthy se također nalazi na Verudi, namijenjenom eliti Austro-Ugarske ratne mornarice. Vlasnik vile je bio kontraadmiral Miklos Nicolaus Horthy de Nagybany, vlasnik i vile Mertinz koja se nalazila u novoj četvrti Svetog Polikarpa, te stana u vili Münz. U vili Martinz živio je sve do izgradnje vile Horthy. Vila se smatra jednom od najzanimljivijih vila u Puli koja zbog svojeg specifičnog šiljastog krova, visoke kule, vijenca i visećih arkada nalikuje na dvorac.¹¹⁴

Vila Idola je izgrađena 1914. godine, netom prije početka Prvog svjetskog rata prema projektu Giuseppea Heiningera, gradskog poduzetnika i graditelja, koji se smatra jednim od 14 najboljih arhitekata zaslužnih za izgled Pule. Osim vile Idole nadzirao je i gradnju hotela Riviera, te je bio zadužen za nadzor gradnje vila Riedlein, Muhlabauer i vilu Cerlenizza. Zbog svog jedinstvenog stila u projektiranju, kralj Vittorio Emanuele III. dodijelio mu je titulu Viteza Talijanske krune.¹¹⁵ Postoji više teorija o pravom nastanku i prvom vlasništvu vile, smatra se najprihvatljivijom ona koja govori da je vila pripadala princezi Eleonori i Alfonsu Klossu, austrougarskom časniku. Eleonora Maria je bila kći austrougarskog admirala Karla Stephana von Habsburga-Lothringena. Vila karakterističnog izgleda ljetnikovca, specifična po

¹¹¹ B. Perović, n. dj., str. 128.-131.

¹¹² Isto, str. 141.-144.

¹¹³ www.britannica.com (17.8.2016.)

¹¹⁴ B. Perović, n.dj., str. 149.-150.

¹¹⁵ www.istrapedia.hr (17.8.2016.)

velikom broju verandi i balkona, proteže se na trinaest hektara zemljišne površine s koje na zapadnoj strani ima pogled na more.¹¹⁶

Širenje grada nije bilo isključivo usredotočeno na izgradnju stambenih zgrada, već je Austro-Ugarska ulagala pozamašne svote novca na fortifikacijske objekte. Pulski je zaljev osim preduvjeta i prednosti za gradnju ratne luke, svojim geografskim položajem i konfiguracijom terena pogodan za gradnju utvrda. Brežuljci su iskorišteni u svrhu obrane grada. Razvoj fortifikacija dogodio se puno prije Austro-Ugarske Monarhije, koja je uvelike zaslužna za ubranu gradnju utvrda oko grada i okolice. Mletačka utvrda, Hafenkastell, datira iz razdoblja Histra, no u današnjem prepoznatljivom obliku izgrađena je 1630. po projektu inženjera Antoinea De Villea, (1592.- 1674.). U doba cara Ferdinanda I. utvrda se obnavlja i nadograđuje, te ima sve manje funkcija obrane grada.¹¹⁷

Za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije fortifikacijski sustav grada razvijao su se u tri glavna prstena. Prvi prsten je obuhvaćao najuži centar grada, drugi je pratio granicu Pule, dok je treći prsten obuhvaćao Brijune, Valturu i Vodnjan. Pula broji oko 300 fortifikacijska sustava. Razlikuju se po svojim oblicima, te se dijele na kružne i potkovaste tornjeve s unutarnjim dvorištima izgrađene na strateškim pozicijama radi što bolje obrane od neprijatelja. Većina fortifikacija je imena dobivala po brežuljcima na kojima su podignuti, no neke su imenovali po poznatim ličnostima onog doba, primjerice Franz I., Tegetthoff i Bourguignon.¹¹⁸ Razdoblje od 1850. do 1857. godine je obilježio ubrzan proces gradnji utvrda.¹¹⁹ Nije poznato tko je prvi tvorac pulskih utvrda izgrađenih do 1866., no poznato je kako se smatraju stilom habsburške škole gradnje fortifikacija.

Fort Marie Louise, obalna utvrda, ime je dobila po kćeri cara Franje I. i nalazi se na poluotoku Muzil. U katastru je zabilježena 1820., a završena je 1859. Iako se smatra kako su sve pulske utvrde povezane podzemnim tunelima, postoji teorija kako je Marie Louise povezana s tvrđavom na Brijunima. Izgrađena je kamenom iz lokalnih kamenoloma, te se od 1947. upotrebljava kao skladište koje se prostire na 18 380 m².¹²⁰

Utvrda Monsival, poznatija kao Bourguignon, nalazi se na poluotoku Verudela. To je manja kružna utvrda s unutarnjim dvorištem čija je gradnja bila započeta 1852. Početkom

¹¹⁶ B. Perović, n.dj., str. 224.-225.

¹¹⁷ A. Krizmanić, *Pulska kruna*, knjiga II., Čakavski sabor, Žminj, 2008., str. 12.-14.

¹¹⁸ A. Krizmanić, n.dj., str. 18.-21.

¹¹⁹ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak Austrijske Pule*, n.dj., str. 150.

¹²⁰ A. Krizmanić, *Pulska kruna*, knjiga II., n.dj., str. 30.-31.

XX. stoljeća utvrda je povezana cestom do Uvale Saccorgiana gdje se nalazila Mornarička topnička streljana.¹²¹

Fort Monvidal je potkovasta utvrda koja se nalazi na istoimenom brdu u centru Pule. Utvrda ima dvije etaže, unutarnje dvorište, izgrađena je kamenom iz lokalnih kamenoloma.¹²²

Prvo i drugo širenje grada uvelike je utjecalo na današnji izgled i infrastrukturu Pule. Mnogi stambeni i javni objekti tada izgrađeni i dalje obnašaju svoju primarnu funkciju, dok se zbog današnjih potreba fortifikacijski sustavi ne koriste u svojim pravim namjenama.

¹²¹ A. Krizmanić, *Pulska kruna*, knjiga II., n.dj., str. 68.-73.

¹²² Isto, str. 98.-100.

3. KULTURNI I DRUŠTVENI ŽIVOT U GRADU PULI

Širenjem gradske jezgre i naglim porastom broja stanovnika, sedamdesetih godina XIX. stoljeća, Puli su bila potrebna mjesta koja će pružati razonodu starim i novim žiteljima. Sam centar grada je počeo vrvjeti životom, naročito od trenutka kada su se otvorile brojne gostionice. Stare gradske zidine uz obalu bile su povijest, a novo zasadeni drveće i novootvorene kavane, restorani postali su okupljalište građana. Nudili su domaću, talijansku i njemačku kuhinju, razne vrste vina i piva. Restoran Apollo, otvoren 1885. godine, bio je popularno mjesto Puljana.¹²³ Nedugo nakon otvoren je u blizini novi restoran Rismondo s velikom dvoranom koja je bila korištena u različite namjene. Služila je za održavanje političkih skupova, u njoj je djelovala škola plesa i slavile su se razne prigodne obljetnice. Godine 1907. godine u dvorani je gostovao putujući kinematograf *The great international electro bioscope*. Iste godine na prvom katu zgrade otvoren je i *Novi muzej starina*.¹²⁴

Prvo kazalište u Puli, *Teatro nuovo*, otvoreno je 1854. godine u Ulici Sergijevaca. Izgradnju je financirao Pietro Ciscutti. Drugo veće kazalište *Politeama Ciscutti* je također dao izgraditi Ciscutti, te je po njemu i dobilo ime. Gradnja kazališta je završena 1881. godine. Svi su željeli sjediti u ložama koje su označavale prestiž i položaj u društvu. Biti viđen u loži uz pripadnika višeg staleža značilo je pripadati i približiti se staleški imućnijoj i uglednijoj manjini. Kazalište je bilo jedan od pokazatelja slojevitosti društva.¹²⁵

Najveće okupljalište austrijskih i mađarskih časnika, te talijanskog stanovništva bio je *Marine Casino* koji je od 1872. godine nudio raznoliku zabavu, glazbene, operne i dramske predstave. Hrvatsko stanovništvo je moralo pričekati određeni niz godina sa svojim kulturnim i društvenim životom. Godine 1893. osnovana je Družba sv. Ćirila i Metoda, te Prvi Istarski Sokol. Svoje prostorije dobili su u zgradi Istarske posujilnice koja je ujedno bila i prvi Narodni dom pulskih Hrvata. U Narodnom domu su se okupljali Hrvati i Slovenci. Dom su činile mala i velika dvorana, restoran, kuglana, kavana, Narodna čitaonica s muškim i ženskim zborom, te tamburaškim orkestrom.¹²⁶ U dvorani Narodnog doma gostovalo je i kazalište iz Zagreba iako uvjeti nisu bili onakvi na kakve su zagrebački glumci bili navikli obzirom na njenu veličinu i skromnost.¹²⁷

¹²³ Bruno Dobrić, Stare Pulske kavane, *Hrvatska revija*, br. 4., godište III., 2003., str. 40.

¹²⁴ Davor Mandić, *Austrougarska pula: grad kojem su zavidjeli*, Mara, Pula, 2015., str. 31.-32.

¹²⁵ D. Dukovski, *Svi svjetovi istarski*, C.A.S.H., Pula, 1997., str. 22.

¹²⁶ D. Mandić, "Pula - glavna luka Austro-Ugarske Monarhije godine 1914. uoči velikog rata", n.dj., str. 185.

¹²⁷ M. Balota, n.dj., str. 98.

Kino predstave su započele s prikazivanjem u kazalištu *Politeama Ciscutti* 1896. godine.¹²⁸ U početku su to bila putujuća kina, no 1906. godine otvorene su prve stalne dvorane za projekcije. Na dane kada su se izvodile kazališne i kino predstave vozni red tramvaja bio je prilagođen njima kako bi po završetku tih predstava gledatelje odvezao kućama.¹²⁹

U Puli se na prijelazu XIX. u XX. stoljeće njegovala i sportska kultura. Održavale su se jedriličarske i veslačke regate, biciklističke utrke, konjaničke utrke, hrvачki i boksački susreti, plivačka natjecanja. Gimnastičarska dvorana je izgrađena 1882. godine. Nautičko društvo *Pietas Julia* osnovano 1886. godine. Bilo je smješteno na Valle Lungi i organiziralo je sportske aktivnosti veslanja i jedrenja. Pula je 1911. godine postala bogatija za još jednu sportsku disciplinu, koturaljkanje.¹³⁰

Prednosti položaja grada Pule sa svojom razvedenom i vrlo pristupačnom obalom, omogućilo je otvaranje brojnih kupališta koja su dodatno obogatili društvenu ponudu grada. *Bagno Polese*¹³¹ bio je smješten u samom zaljevu. Konstrukcija je bila drvena i plutala na površini mora. Deset godina kasnije, 1876., postavljeno je 20 kabina koje su postavili željezničari za svoje i potrebe svojih obitelji, a kojima su se kasnije mogli koristiti i svi ostali. Kupalište je bilo omiljeno mjesto na kojemu su građani mogli ne samo uživati u kupanju već i provoditi vrijeme na terasi kupališta gdje su ispijali piće, sunčali se ili plesali. Za djecu je bio sagrađen mali bazen 1891. godine. Godine 1914. otvoreno je Mornaričko kupalište na Valkanama, odvojeno od samog Arsenala. Bio je to kompleks koji se protezao na 600 metara obale građen od armiranog betona što ga čini većim od *Bagno Polese*.¹³²

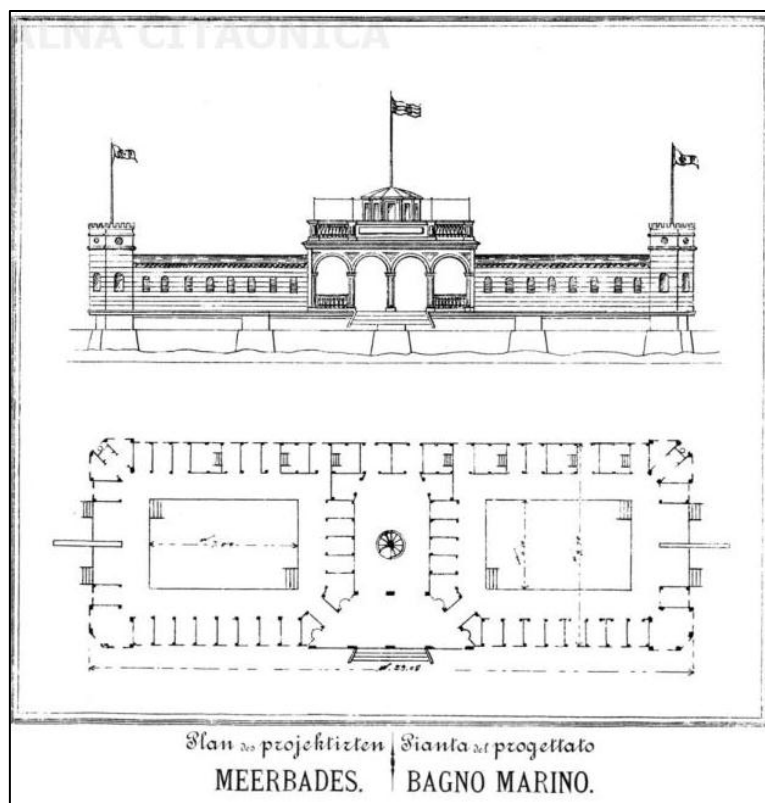
¹²⁸ *Istarska enciklopedija*, kinematografija, n.dj., str. 387.

¹²⁹ M. Balota, n.dj., str. 103.

¹³⁰ A. Krizmanić, Prostorni razvitak Austrijske Pule, n.dj., str. 170.

¹³¹ *Pola*, 18.6.1885., br. 36, vidi prilog br. 3.

¹³² A. Krizmanić, Prostorni razvitak Austrijske Pule, n.dj., str. 172

Slika 4., prikaz Bagno Polese u novinama koji prikazuje vanjski izgled i tlocrt kupališta

Izvor: Pola, 1. ožujak 1885, broj 10.

Za lijepog vremena, život grada se selio na brojne trgove, parkove, šetališta u centru i okolici. Najznačajnije mjesto je zasigurno Šijanska šuma odnosno *Kaiserwald*. Šuma je od 1860. godine bila u vlasništvu Ratne mornarice. Površina joj je iznosila 150 hektara, obilovala je biljnom raznolikošću, te je sa svojih 15 kilometara staza brojnim građanima bila mjesto rekreacije i zabave.¹³³ Građani u Kaiserwald se nisu dolazili isključivo rekreirati, iako su se u šumi održavala biciklistička natjecanja i druge sportske priredbe. *Jaegerhorn* ili u prijevodu Lovački rog, ugostiteljski je objekt koji se nalazio u samoj šumi i nudio je izvrsnu hranu, dobro pivo, živu glazbu u Kaiserwaldu je rijetko tko mogao odoljeti.¹³⁴

¹³³ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak Austrijske Pule*, n.dj., str. 170.

¹³⁴ D. Mandić, *Austrougarska pula: grad kojem su zavijedjeli*, n.dj., str. 101.

3.1. Mornarički kasino

Marine Casino nastao je prema projektu arhitekta Friedricha Adama iz Münchena. Kamen temeljac je postavljen 20. srpnja 1870. godine, te je svečano otvoren 9. svibnja 1872. godine.¹³⁵ Svojim položajem je dijelio staru povijesnu gradsku jezgru od arsenalskih zidina koje su vodile prema novo izgrađenom djelu grada.¹³⁶ Kasino je nastao u razdoblju prvog proširenja grada, u periodu od 1850. do 1875. godine. Izgradnju su pomogli mornarički časnici kako bi si stvorili mjesto na kojemu se mogu zabavljati i sastajati. Kasino je izgrađen na parceli Pietra Ciscuttija, graditelja i poduzetnika.¹³⁷ U kasinu su se održavala predavanja, koncerti, zabavne plesne večeri, glumačke predstave i drugi sadržaji. Mate Balota opisuje Mornarički kasino kao *"...zatvoren klub mornaričkih oficira, neka vrst "Gospodskog kluba", kako su voljeli da ga nazivaju oficiri mornarice, ali i kulturno središte visokog ranga."*¹³⁸ Kasino je nalikovao na engleske klubove prema čijem uzoru je i izgrađen. U unutrašnjosti kasina nalazila se kavana, restoran, biblioteka i čitaonica, a od 1876. godine održavana su i stručna predavanja Znanstvenog društva carske i kraljevske ratne mornarice. Stražnji dio kasina je bio namijenjen zabavi. Na travnatoj površini nalazio se teren za kriket, kuglana, boćalište muzički paviljon i ptičarnik.¹³⁹

Marine Casino je srušen 1910. godine kako bi se izgradio veći prostor radi znatnog povećanja broja članova. Postavio se i novi kamen temeljac 1911. Godine 1913. završena je nova zgrada koju je projektirao bečki arhitekt Ludwig Baumann (1853.-1936.). Novi kasino je bio isplaniran do najsitnijeg detalja, bila je to zgrada, po mjeri pulske elite.¹⁴⁰ Ustanova je izgrađena i održavana sredstvima mornaričkih časnika i dočasnika. Posjetitelji kavane, osim časnika, dočasnika i drugih, bili su i austrijski književnici, pulski skladatelj i dirigent mornaričkog orkestra Franz Lehar, te sin pjesnika Petra Preradovića, Dušan Preradović koji je dovodio u kasino i svoju kćerku Paulu Preradović.¹⁴¹ Kavana je bila otvorena za časnike od 17 sati sve do dva sata iza ponoći u kojoj temperatura nije smjela nikada biti niža od 19 stupnjeva Celzija. Zgrada je imala vlastiti izvor električne energije.¹⁴²

¹³⁵ Isto, str. 37.

¹³⁶ www.istrapedia.hr (3.1.2015.)

¹³⁷ A. Krizmanić, *Prostorni razvitak Austrijske Pule*, n.dj., str. 131.

¹³⁸ M. Balota, n.dj., str. 98.

¹³⁹ D. Mandić, n.dj., str. 37.

¹⁴⁰ www.istrapedia.hr (3.1.2015.)

¹⁴¹ B. Dobrić, n.dj., str. 42.

¹⁴² D. Mandić, n.dj., str. 40.

Novi Mornarički kasino smatra se najljepšom zgradu podignutom u Istri i svojim je izgledom konkurirala zgradi kazališta Ciscutti. Nije bilo lako ući u visoko društvo koje je vladalo kasinom, te ako se netko htio učlaniti morao je imati preporuku dva člana društva, te naravno novac za plaćanje godišnje članarine od 100 kruna i uz to određene mjesečne svote.¹⁴³ Zgrada je obilovala nizom prostorija od foajea, kazališta, zimskog vrta, velike dvorane. Članovi Kasina su mogli uživati u baru, velikoj blagovaonici, no nije bio zanemaren niti podrum Kasina u kojemu se nalazio pivski podrum, podrum za buteljirano vino, pekara, ali i kuglana i frizerski salon. Bio je to grad u malom.¹⁴⁴

3.2. Glazba u Puli

Multikulturalnost stanovnika u vrijeme kada je Pula bila glavna ratna luka Monarhije ostavila je traga u umjetničkoj i kulturnoj povijesti grada. Austro-Ugarska vojska je držala do glazbene umjetnosti. Glazba se izvodila gotovo svakodnevno. Kulturne ustanove koje su pružale građanima mogućnost uživanja u glazbi bile su: Mornarički kasino (*Marine Casino*), *Politeama Ciscutti*, te Narodni dom odnosno Čitaonica koja se nalazila u njemu. Obzirom na nacionalne različitosti, stanovništvo je posjećivalo njima bliskije ustanove, pa je tako talijansko stanovništvo odlazilo u *Politeamu Ciscutti*, dok su u Narodnom domu većinom bili Hrvati i Slovenci.¹⁴⁵ Glazba bi se izvodila i na otvorenom,¹⁴⁶ na trgovima i gatovima. Orkestar Ratne mornarice nastupao bi jednom tjedno na otvorenom, a glazba se izvodila ispred hotela Riviere, na Tagethoffovom trgu, u restoranima,¹⁴⁷ na gatu Franje Josipa, sv. Tome i sv. Teodora.

Mornarički orkestar (njem. *Marinekapelle*) nije bio jedini. Postojala je i gradska limena glazba, te društva koja su njegovala glazbu. Pješadijski orkestar s vrlo bogatim repertoarom odskakao je od drugih. Mornarički orkestar odnosno puhački orkestar Austro-Ugarske ratne mornarice nastao je krajem XIX. stoljeća. Tijekom godina, orkestar je napredovao i postao simfonijski, te je samim time došao na sam vrh nositelja koncerata u gradu. Orkestar su činili visoko obrazovani glazbenici. Svirali bi u svim prigodama, na

¹⁴³Daniel Načinović, *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu*, ur. Bruno Dobrić Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice "Viribus unitis", Pula, 2014. str. 116.

¹⁴⁴D. Načinović, n.dj., str. 116.-120.

¹⁴⁵Ivana Paula Gortan-Carlin, Fragmenti iz glazbenog života Pule, u *Mornarička knjižnica i Austrijska/Austrougarska mornarica u Puli*, ur. Bruno Dobrić, Sveučilišna knjižnica u Puli, Pula, 2005., str. 111.

¹⁴⁶vidi prilog br. 4.

¹⁴⁷vidi prilog br. 5.

porinućima brodova, dočecima civilnih i vojnih dužnosnika, za jačanje morala vojske i brojnim drugim događajima.

Skladatelj Franz Lehar je vodio orkestar od 1894. godine do 1896. godine.¹⁴⁸ Godine 1905. orkestar održava solistički koncert pod vodstvom Franz Jakscha. Jakscha vodi orkestar sve do kraja Prvog svjetskog rata. Recimo kako je u Mornaričkom kasinu samo tijekom 1914. godine održano sveukupno 167 koncerata od kojih je deset bilo simfonijskih. Mornarička glazba Pule bila je poznata diljem cijele Monarhije za što je bio najzaslužniji spomenuti dirigent Franz Jakscha, koji se ujedno najduže nalazio na toj poziciji. Na koncertima su gostovali brojni glazbeni umjetnici, od istaknutijih bečka solistica Grete Forst,¹⁴⁹ te Zlatko Baloković¹⁵⁰ koji je 1918. godine nastupao u izvedbi češkog repertoara.¹⁵¹

3.2.1. Skladatelji u Puli

U Puli su krajem XIX. stoljeća djelovala i živjela dva velika skladatelja, Franz Lehar i Antonio Smareglia. Lehar, porijeklom Mađar, rođen je u Komarnu u Slovačkoj, dok je Smareglia rođen u Puli. Antonio Smareglia je učio svirati glasovir u Grazu, a od 1872. do 1876. je studirao na Konzervatoriju u Milanu. Vrativši se u Pulu, radio je na novoj operi *Il Vassallo di Szigeth*. Međunarodni ugled je postigao dvjema operama *Cornill Schut* i *Il Vassallo di Szigeth*, no njegova najizvođenija opera bila je *Nozze Istriane*, čiji je sadržaj vezan za Vodnjan. U suradnji sa Silvijom Bencom¹⁵² nastale su opere *Falena*, *Oceana* i *Abisso*.¹⁵³ Benco je napisao librete za posljednje Smareglie operne. Njihovu posebnost čine librete u kojima prevladava poetičnost. U glazbu se uvodi kazališna poezija (*teatro di poesia*) koja predstavlja novi operni stil kojom se dočaravaju elementi fantastike, slikovite atmosfere, a dramska radnja stavlja u drugi plan.¹⁵⁴

Franz Lehar bio je dirigent mornaričkog orkestra, kao što je spomenuto u poglavlju "Glazba u Puli". Došao je u Pulu 1894. sa samo 24 godine života. Bio je izabran za dirigenta u konkurenciji koju su brojila 120 kandidata. Debitirao je na koncertu u Mornaričkom kasinu na

¹⁴⁸ *Istarska enciklopedija*, Mornarički orkestar, n.dj., str. 506.

¹⁴⁹ Forst, Grete rođena je 18. kolovoza 1878. u židovskoj obitelji. Austrijska sopranistica debitirala je 1900. godine u Kölnu u ulozi Lucie di Lammermoor, tragičnoj operi Gaetana Donizettija.

¹⁵⁰ Baloković, Zlatko rodio se 21. ožujka 1895. u Zagrebu. Diplomirao je u Beču. Bio je renomirani hrvatski violinist.

¹⁵¹ M. Balota, n.dj., str. 103.

¹⁵² Benco, Silvio rođen 1874. godine kraj Trsta. Bio je pisac i novinar kao i prijatelj Antonia Smareglie s kojim je surađivao na njegovim operama.

¹⁵³ *Istarska enciklopedija*, Smareglia, Antonio, n.dj., str. 733.

¹⁵⁴ *Istarska enciklopedija*, Benco, Silvio, n.dj., str. 67.

kojem je bio prisutan njemački car Wilhelm II.¹⁵⁵ Skladao je valcer *Zvukovi iz Pule* (*Klänge aus Pola*) dok je od vojničkih skladbi skladao *Lijepe Puljanke*.¹⁵⁶ Na naslovnici libreta nalazila se vizura pulske luke.¹⁵⁷ Iako je skladao skladbe, više je bio usmjeren na stvaranje opera. Skladao je koncerte, valcere, marševe, te filmsku glazbu i tri opere.¹⁵⁸ Vodio je orkestar od 110 izvođača. Koncertne izvedbe Mornaričkog orkestra je prilagođavao prema svojim sklonostima. Poznao je i brata Antonia Smareglie, Giulija Smaregliju,¹⁵⁹ koji je bio orguljaš pulske katedrale.¹⁶⁰ Posljednji Leharov koncert bio je *"Alla citta di Pola"* 1896. godine.¹⁶¹

3.3. Kazalište

Procvatom kulturnog života u Puli, osim glazbene scene, kavana, restorana, hotela i ostalih sadržaja, Grad dobiva i svoje prvo kazalište. Godine 1854. otvorena je kazališna zgrada, pod nazivom *Teatro nuovo*, izgrađena novcem Pietra Ciscuttija. Zgrada je građena u periodu od 1851. do 1854. godine. Marcello Bogneri u svojoj knjizi *Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola* navodi kako je otvorenje bilo veličanstveno. Brojna publika je slavila Pietra Ciscuttija jer im je stvorio mjesto kulture i zabave. Bio je to projekt Giovannija Quadrija koji je mislio na svaki detalj u prostoru, na harmoniju rasporeda prostorija kazališta, na logičan smještaj hodnika, stubišta, kavane, garderobe, a sve s ciljem kako bi se posjetitelji kazališta ugodno osjećali u prostoru. Kazalište je imalo široku scenu, veliki parter za primanje gostiju, te lože koje su bile namijenjene lokalnoj vlasti. Stubišta koja su vodila prema sceni bila su pomno dekorirana. Nalazila se tu i tapecirana sala koja je obilovala ogledalima, na podu se nalazio parket, obilje svijetla, te dvije umjetnine, slikane uljem, koje su djelo venetskog slikara Aquarolija.¹⁶² Dvorana je služila za kazališne i glazbene priredbe, a mogla

¹⁵⁵ B. Dobrić, *Carsko-kraljevska ratna mornarica u Puli*, n.dj., str. 212.

¹⁵⁶ Ivana Paula Gortan-Carlin, n.dj., str. 114.-115.

¹⁵⁷ Marcello Bogneri, *Cronache di Pola e dell' Istria, 1847-1914: gli anni della dominazione austro-ungarica*, Unione degli Istriani, Trst, 1989.-1990., str. 111.

¹⁵⁸ www.enciklopedija.hr (5.4.2018.)

¹⁵⁹ Smareglia, Giulio rođen 1866. godine u Puli, brat je Antonia Smareglie. Bio je orguljaš, glazbeni pedagog i skladatelj. Na milanskom konzervatoriju studirao je glasovir i kompoziciju, dok je u Beču i Pragu završio dirigiranje i orgulje.

¹⁶⁰ *Istarska enciklopedija*, Smareglia, Giulio, n.dj., str. 733.

¹⁶¹ M. Bogneri, n.dj., str. 118.

¹⁶² M. Bogneri, *Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola : vita di un teatro dal 1888. all' esodo nei testi dell' epoca*, L' Arena di Pola, Trisete, 1987., str. 7.

je primiti tristotinjak gledatelja. *Teatro nuovo* je godinama postao pretijesan za znatiželjnike i stanovnike željne kulture, te je zatvoren 1881. godine.¹⁶³

Bitnu ulogu u dogovaranju i održavanju predstava imali su impresariji, organizatori kazališnih i koncertnih priredaba, koji bi svoje prijedloge slali kazališnim direkcijama. Novine su navodile nepogodne vremenske uvijete koji bi gledateljima poremetili planove odlaska u kazalište, ali i gostujućim kazalištima od kojih bi neki u Istru odnosno Pulu dolazili brodovima, te upravo zbog vremenskih prilika bili prisiljeni odgoditi program ili kasniti na termine izvedbi.¹⁶⁴

U svojoj knjizi Marcelo Bogneri navodi kako je svečano otvorenje novog kazališta *Politeame Ciscutti* bilo 2. prosinca 1880. godine.¹⁶⁵ Kao i *Teatro Nuovo*, i drugu kazališnu zgradu je dao izgraditi Pietro Ciscutti po kojemu je novo kazalište dobilo i ime. Nalazilo se na uglu ulica Promontore, (imenovana 1889. godine), i Giulia, (imenovana 1886. godine). Kazalište se i danas nalazi na istome mjestu, no ulica Promontore je preimenovana u Smareglinu ulicu dok je Giulia preimenovana u Laginjina.¹⁶⁶ *"...Kasnije, kad je podignuto kazalište (gotovo na istom mjestu gdje se nalazi i danas), u kome su davali klasične grčke komedije i drame, nazivali su i brežuljak iznad kazališta Kazališnim brežuljkom ili Zarom."*¹⁶⁷

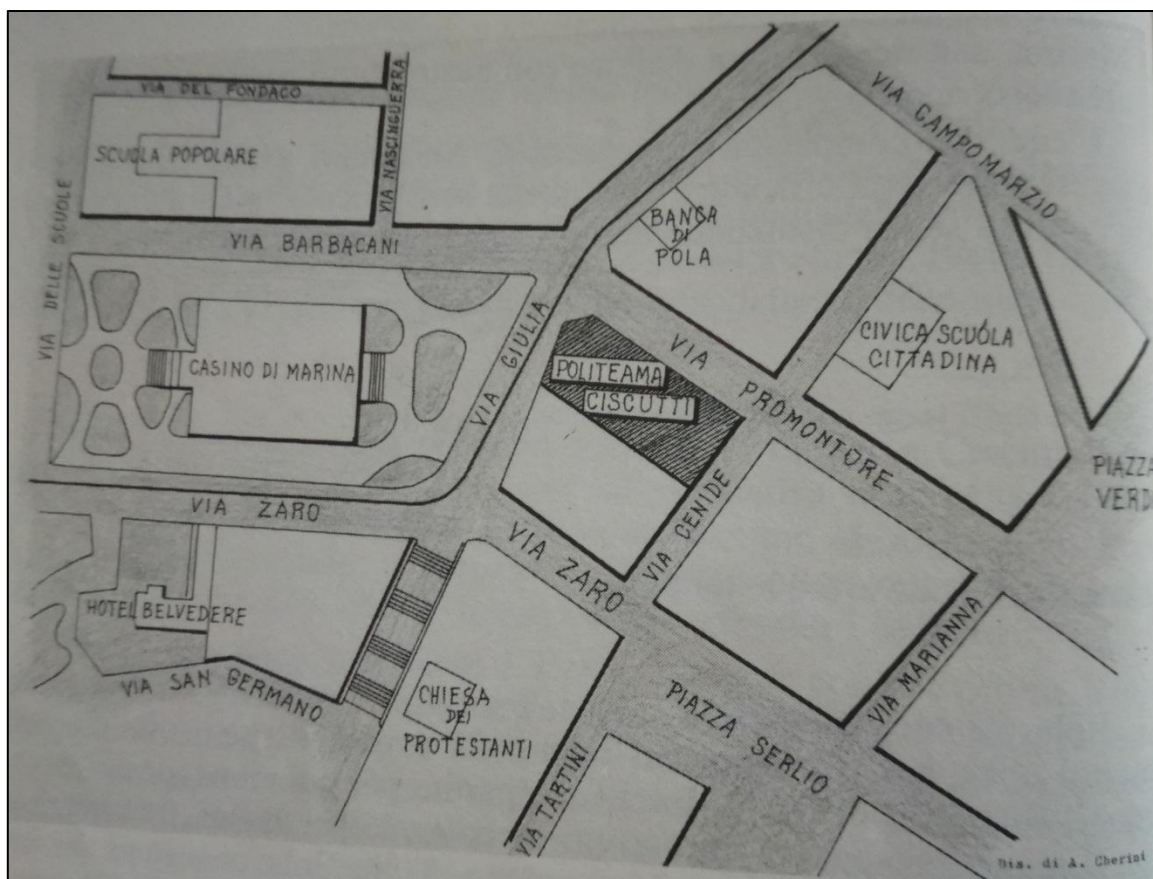
¹⁶³ *Istarska enciklopedija*, Teatro nuovo, n.dj., str. 801.

¹⁶⁴ Christina Scuderi, *Marginalne bilješke o opernom kazališnom poduzetništvu istočnog Jadrana u Austrougarskom razdoblju*, Graz (u tisku)

¹⁶⁵ M. Bogneri, *Cronache di Pola e dell' Istria, 1847-1914.*, n.dj., str. 45.

¹⁶⁶ A. Krizmanić, *Stradarij grada Pule*, str. 101.-103.

¹⁶⁷ M. Balota, n.dj., str. 6.

Slika 5., prikaz smještaja kazališta, Politeame Ciscutti, u gradu Puli.

Izvor: Marcello Bogneri, *Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola : vita di un teatro dal 1888. all' esodo nei testi dell' epoca*, Trieste : L' Arena di Pola, 1987., str. 16.

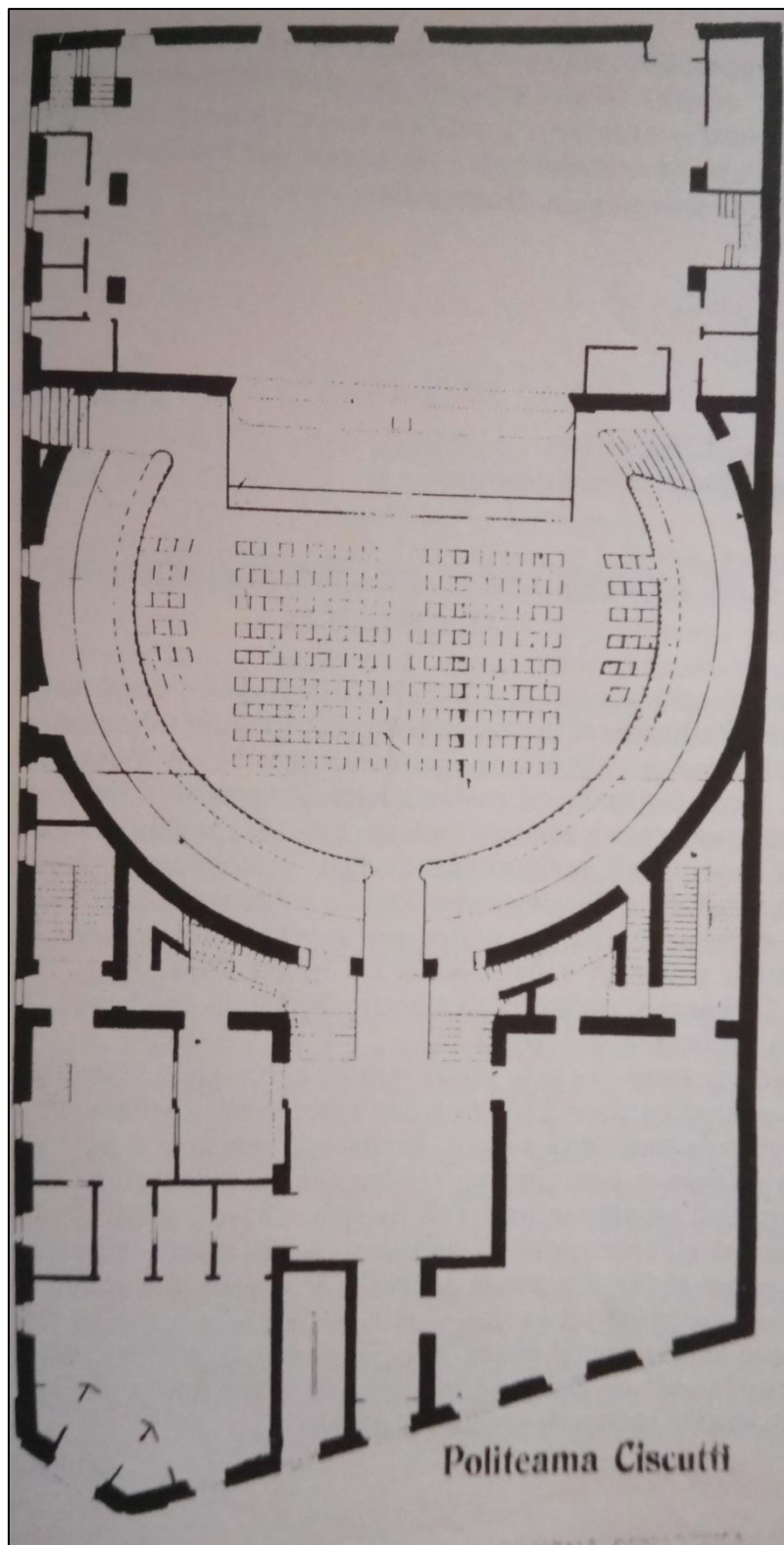
Ciscutti je svoje kazalište nazvao Politeama što označava više namjensku svrhu zgrade. Kazalište je građeno od 1879. do 1881. godine. Bilo je mnogo prostranije od "starog" kazališta, te je za razliku od prvotnih tristotinjak, novo moglo zaprimiti 800 gledatelja. Pulska kazalište bilo je jedino u Hrvatskoj koje se moglo pohvaliti tako velikim gledalištem.¹⁶⁸ Sadržavalo je parter, lože, balkon i stajaću galeriju. Dvorana kazališta bila je polivalentna kao i u prethodnom, te su se osim gostujućih predstava održavali koncerti primjerice Mornaričkog orkestra, projekcije filmova i plesne zabave.¹⁶⁹ U knjizi Vitomira Ujčića nailazimo na opis Pule u danima prije održavanja plesne zabave u *Politeami*: "...ulice grada Pule više dana bile su oblijepljene velikim oglasima o velikom plesu Čitaonice i to prvi put u lijepim i velikim prostorijama najvećeg Kazališta "Politeama Ciscutti".¹⁷⁰ Pietro Ciscutti je preminuo 17.

¹⁶⁸ Franc-Branko Ancelj, *Sto godina pulskih vizura*, 1000, Pula, 2013., str. 10.

¹⁶⁹ *Istarska enciklopedija*, Politeama Ciscutti, n.dj., str. 606.

¹⁷⁰ Vitomir Ujčić, *Kazališni i kulturno umjetnički život Pule 1870-1918.*, Naučna biblioteka u Puli, Pula, 1962., str. 35.

siječnja 1890. u 68. godini i Pulu uvelike zadužio kazališnom zgradom, te je bio zaslužan za bogate kulturne programe, ali i za kulturno osvješćivanje stanovnika grada.¹⁷¹

Slika 6., Tlocrt kazališta Politeama Ciscutti

¹⁷¹ M. Bogneri, *Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola*, n.dj., str. 80.

Izvor: Marcello Bogneri, Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola : vita di un teatro dal 1888. all' esodo nei testi dell' epoca, Trieste : L' Arena di Pola, 1987., str. 17.

3.4. Kinematografija

Riječ kinematografija označava proizvodnju i korištenje filma. Kinematografiju čine tri osnovne djelatnosti: proizvodnja, distribucija i prikazivanje.¹⁷² Prva projekcija filma u svijetu dogodila se 1895. godine u Parizu projekcijom filma braće Auguste i Louisa Lumière.¹⁷³ Rijetki su mogli odoljeti novom izumu koji nije bio predodređen samo za visoki stalež već predstavljao zabavu dostupnu svim slojevima stanovnika.¹⁷⁴ Samo godinu dana kasnije, car Franjo Josip posjećuje predstavu braće Lumier potaknut komentarima i riječima hvale na istu.¹⁷⁵ Iste godine u pulskom kazalištu *Politeama Ciscutti* prikazane su prve projekcije živih slika u Istri.¹⁷⁶ Bio je to veliki događaj za stanovnike Pule. Prije same projekcije nastupao je Mornarički orkestar i Operno društvo Pule kako bi događaj učinili što spektakularnijim. Na programu su bila predviđena dva ciklusa, arheološka iskopavanja i tijelo čovjeka.¹⁷⁷ Kvalitetom prikazivanja, prva projekcija nije bila dobro prihvaćena od strane posjetitelja. Projekcija je bilo nejasna, nedovoljno osvijetljena, isprekidana i tamna, te ponekad okrenuto naopako. Zbog neuspjelog prikazivanja, velika se većina gledatelja zaputila prema izlazu. Novac im nije bio vraćen, a planirane projekcije zakazane za sljedeće dane bile su otkazane.¹⁷⁸ U kazalištu su nakon prve projekcije gostovali putujući kinematografi, dok je tek od 1914. godine djelovao stalni kinematograf.

Austro-Ugarska je imala strogu politiku glede propisa o održavanju događaja u gradu. Obrasci izdani od strane administracije sadržavali su pitanja vezana za vrstu spektakla, mjesto na kojemu bi se održavao, vrijeme događaja, te tko je nosilac prava prikazivanja. Vlasnici putujućih kinematografa morali su ispunjavati sve kriterije koje je Austro-Ugarska uprava zahtijevala, odnosno dozvole s kojima su se javljali policijskoj vlasti.¹⁷⁹

¹⁷² www.enciklopedija.hr (5.4.2018.)

¹⁷³ Lumière, Auguste(r. 1892.) i Louis (r. 1864.) francuskog porijekla, izumitelji kinematografa. Njihov film *Izlazak radnika iz tvornice* bila je prva filmska predstava na svijetu.

¹⁷⁴ Miodrag Kalčić, "Počeci kinofikacije Pule (do početka Velikoga rata): prvi puljski stalni kinematografi i prvo erotsko kino", *Histria*, broj 6., 2016., str. 94.-95., vidi prilog br. 6. i br. 7.

¹⁷⁵ Branko Belan, *Sjaj i bijeda filma*, Epoha, Zagreb, 1966., str. 30.

¹⁷⁶ *Istarska enciklopedija*, kinematografija, n.dj., str. 387.

¹⁷⁷ Dejan Kosanović, *Kinematografske delatnosti u Puli: 1896.- 1918.*, Institut za film, Beograd, 1988., str. 15.

¹⁷⁸ M. Kalčić, n.dj, str. 96.-97.

¹⁷⁹ D. Kosanović, *Kinematografske delatnosti u Puli: 1896.- 1918.*, n.dj., str. 20.

Veliki događaj je predstavljalo djelovanje stalnog kinematografa Internazionale¹⁸⁰ 1906. godine u baraki nedaleko od tržnice. Treće kino u Hrvatskoj, te drugo po stalnom kinematografu bilo je kino Excelsior. Nalazilo se s desne strane ulice Giulia, danas Laginjina, i Portarate, *Via Portaurea*, čiji je naziv u uporabi bio i prije 1862. godine.¹⁸¹ Otvorilo je svoja vrata 1906. godine, iste godine kada je zatvoreno kino Internazionale. Nudilo je, osim svakodnevnog programa, i program namijenjen samo gospodi, po čemu je bilo specifično. Izraz "*namijenjeno gospodi*" podrazumijeva održavanja tako zvanih "crnih večeri".¹⁸² Večeri su bile popularnije od redovitih kino projekcija, obzirom na veliki broj muškog stanovništva u Puli.

Kino Excelsior je pod tim nazivom postojalo sve do 1908. godine, te je kasnije preimenovano u kino Minerva u kojemu je 1908. godine prikazan i prvi zvučni film.¹⁸³ U cijeloj Hrvatskoj su do kraja 1906. godine postojala svega pet stalnih kina, tri pulska (Intenacional, Edison i Excelsior), jedno u Rijeci i jedno u Zagrebu. Godine 1907. u Puli se otvara novo kino, istog naziva kao ono zatvoreno 1906., Internazionale.¹⁸⁴ Kino Edison nalazilo se u ulici Sergia, čiji naziv ulice potječe iz 1889. godine, a njezin stari naziv glasio je *Via del teatro* od 1869. godine po imenu prvog suvremenog kazališta.¹⁸⁵ Kino Edison postojalo je sve do 1915. godine što predstavlja najduži period trajanje kina u Puli od početka kinematografa.¹⁸⁶

Kino Minerva¹⁸⁷ se otvara na mjestu kina Excelsior. Vlasnik kina Covini, prodaje svoj kinematograf trojici novih vlasnika koji ga ubrzo nakon kupnje prodaju.¹⁸⁸ Pulska publika je 1913. godine u kinu Minerva imala priliku prvi puta čuti zvučni film zahvaljujući kinetofonu.¹⁸⁹ Kino je bilo aktivno do 1915. godine.

Od prvog stalnog kinematografa 1906. godine do 1914. godine u Puli se nalazilo deset stalnih kinematografa, kino Edison (1906.), Internazionale (1906.), Excelsior (1906.-1908.), Edison (1906.-1907.), Internazionale (1907.-1911.), Edison (1908.-1915.), Minerva (1908.-

¹⁸⁰ Vlasnik Ivan Tominc (Giovanni Tominz) prema kojemu su i nazivali kino umjesto Internazionale, kino Tominc

¹⁸¹ A. Krizmanić, *Stradarij grada Pule*, n.dj., str. 95.

¹⁸² M. Kalčić, n.dj., str. 106.-112.

¹⁸³ *Istarska enciklopedija*, kinematografija, n.dj., str. 387.

¹⁸⁴ Vlasnik novog kina Internazionale bio je Leopoldo Bernardis, te se prema njegovom imenu i nazivali kino upravo zbog istog naziva znanog kina iz 1906. godine.

¹⁸⁵ A. Krizmanić, n. dj., str. 97., 103.

¹⁸⁶ vidi prilog br. 8.

¹⁸⁷ vidi prilog br. 9., br 15.

¹⁸⁸ Prva vlasnica nakon Covinija bila je gospođa Benussi, zatim Karlo Matelić, te Giovanni Valentich.

¹⁸⁹ Izum Thomasa Alva Edisona. Edison je također vezano za kinematografiju bio zaslužan i za kinematograf (kameru) 1891. godine i kinetoskop.

1915.), Leopoldo (1911.-1918.), Ideal (1912.-1937.) i posljednji otvoreni kino Eden, 1913. godine.¹⁹⁰

Nagli porast stanovništva Pule potaknuo je poduzetne građane i doseljenike na praćenje modernih trendova, te su krenuli otvarati vlastita kina, pružajući gradu razonode u izobilju i po svačijem ukusu.

Pula je osim brojnosti kino dvorana stvarala i vlastitu filmsku umjetnost. U gradu su od 1903. godine do 1918. godine snimljena 34 filma. Među prvima su bili *Porinuće "Szigetvara" u brodogradilištu na Uljanik* i *Mornari se zabavljaju na palubi jednog broda*, našlo se tu i otočje Brijuni o kojemu su snimljena tri filma, te posljednji film snimljen u Puli naslova *Carska i kraljevska flota*.¹⁹¹

¹⁹⁰ M. Kalčić, n.dj., str. 138.

¹⁹¹ D. Kosanović, *Kinematografske delatnosti u Puli: 1896.- 1918.*, n.dj., str. 114.-115.

4. POLITEAMA CISCUTTI

U poglavlju "Kazalište" navode se osnovne informacije o tadašnjem novom kazalištu *Politeami Ciscutti*, no u poglavlju posvećenom isključivo *Politeami* fokus je stavljen na detaljnu obradu novog mjesta razonode stanovnika Pule.

Iako je službeno otvorenje bilo 1880. godine, prva izvedba u kazalištu se dogodila kada je kazalište ponudilo svoji nedovršeni prostor cirkuskoj skupini. Veliki cirkus postavio je svoj šator na mjesto gdje još nije bila izgrađena središnja tržnica, međutim požar koji ih je zadesio poremetio im je planove gostovanja u Gradu. Sam Pietro Ciscutti ponudio im je prostor kako bi mogli nastaviti sa svojim predviđenim izvedbama. Publika je bila vrlo zainteresirana za gledanje programa, što je cirkusantima nakon svih odrađenih izvedbi omogućilo izdašnu zaradu kojom su si mogli priuštiti novi šator u zamjenu za onaj koji je izgorio u požaru. Svečano otvorenje Politeame bilo je iste godine u rujnu s opernim izvedbama Verdijeve *Traviate* i *Rigoletta*, Donizettijevog *Poliuta* i Ruy Blas dirigenta Luigija Marchettija.¹⁹² U izvještajima o događanjima i osobama vezanim za rad kazališta, ističe se Alfonso Pozzati, slikar i novinar, koji je osnovao novine *Il Risorgimento*, *L'Eco di Pola* i *Gazzeta di Pola* čiji je ujedno bio izdavač i vlasnik. Piše o činu građenja novog kazališta, navodeći: *"Qui in mezzo alla peste, alle noie del caldo, alla siccita, abbiamo passato una estate rabbiosa, senza un po' di svago e privi afatto del piacere di qualche buon divertimento; tutti si ritiravano in casa e non uno ce n'era che avesse voluto sentire parlare di serate, per la paura di non tirarsi addosso il diavolo nero, che e quanto dire la febbre intermittente qui dominante."* (U središtu kuge, dosadne vrućine, suše, proživjeli smo ljuto ljeto, bez imalo zabave i nedostatka užitka bilo kakve dobre zabave; svi su se povlačili u svoje domove i nitko nije htio čuti o večerima zbog straha da ne navuče na sebe crnog vruga, koji je kao nestalna temperatura ovdje dominantna.)¹⁹³ Iz redaka se iščitava „glad“ građana za mjestom druženja i zabave, koju im Grad nije pružao. Pietro Ciscutti¹⁹⁴ rekao je "...želim otvoriti Politeamu dostojnu ovoga grada i koja može parirati onoj u Trstu" ("*...voglio fare una Politeama degno di una capitale, emulo a quello di Triste.*"). Godine 1884. Ciscutti je slao direkciji u Zadar prijedloge za razmjenjivanje predstava između kazališta. Smatrao je to kao neku vrstu sporazuma koji bi kazalištu smanjio troškove puta i prijevoza gostujućih glumaca. Zbog

¹⁹² M. Bogneri, *Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola*, n.dj., str. 9.

¹⁹³ M. Bogneri, n.dj., str. 13.

¹⁹⁴ Alfonso Pozzati opisuje Pietra Ciscuttija kao poduzetnog, inovativnog i profinjenog ukusa.

Ciscuttijeve smrti 1890. godine taj sporazum nije bio realiziran.¹⁹⁵ Iako sam nije bio imućan građanin, svojim postupcima i dijelima uspio je ispuniti želje svoji sugrađana i postići svoj vlastiti cilj.¹⁹⁶ Godine 1914., uoči objave rata, bile su izvođene opere *Mignon*, čak deset puta, i *Carmen*, izvedena devet puta. Pulska publika je mogla slušati bečku operetnu skupinu *Rosee* s izvedbom *Il marito che ridi* (Muž koji se smije) koju potpisuje Edmund Eysler, Leharovu operetu *Idealna žena*, pa čak i operetu Johanna Straussa *Šišmiš*. Kazališna sezona nudila je na repertoaru *Hamleta* Williama Shakespearea, *Sablasti* Henrika Ibsena, *Keana* Alexandrea Dumasa, a zatvaranje kazališne sezone obilježila je izvedba *Građanske smrti* (La morte civile) Paola Giacomettija. Iste godine 17. svibnja, pulskoj je publici pripala čast da prva u Monarhiji pogleda film *Neron i Agripina*.¹⁹⁷ U kazalištu su osim kazališnih i opernih skupina gostovale razne zabavne grupe kao npr. akrobatske skupine, a jedna od njih je doputovala čak iz Amerike.¹⁹⁸ Kazalište je svoj program obustavilo odnosno prestalo s izvedbama 28. lipnja 1914. godine, na dan kada se dogodilo ubojstvo nadvojvode Franza Ferdinanda i njegove supruge Sofije. Mjesec dana kasnije Politeama Ciscutti je najavila novu opernu sezonu. U ratnim se godinama nastavilo s održavanjem kulturnih događanja.¹⁹⁹

¹⁹⁵ C. Scuderi, *Marginalne bilješke o opernom kazališnom poduzetništvu istočnog Jadrana u Austrougarskom razdoblju*, Graz (u tisku)

¹⁹⁶ M. Bogneri, n.dj., str. 14.

¹⁹⁷ D. Mandić, "Pula - glavna luka Austro-Ugarske Monarhije godine 1914.- uoči velikog rata", str. 199.-201.

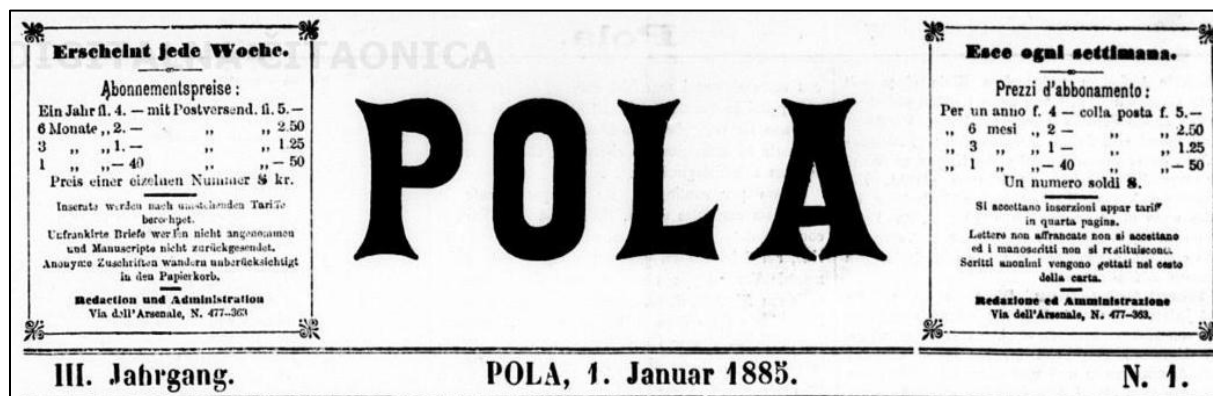
¹⁹⁸ D. Mandić, n.dj., str. 202.

¹⁹⁹ D. Mandić, n.dj., str. 207.

4.1. Novine *Pola*

Novine *Pola* su bile tjednik koji je izlazio u periodu od 1883. do 1885. godine. Prvi broj je izašao 4. studenog 1883. godine.²⁰⁰ Bile su to dvojezične novine, na njemačkom i talijanskom jeziku. Njihov urednik je bio Josef Fischer. Tjednik je htio naglasiti svoju apolitičnost, te je prvi broj s podnaslovom "oglasnik za Pulu" izašao 1883. godine. Svoje neredovito izlaženje i dijeljenje besplatnih primjeraka ubrzo je bilo komercijalizirano.²⁰¹

U ovom radu su važni dijelovi lista vezani za objavu događaja, kritika, najava predstava i opereta koje su se odvijale u Politeami Ciscutti.

Slika 7., Zaglavlje tjednika *Pola*, novina koje su izlazile u Puli.

Izvor: *Pola*, 1. siječanj 1885., broj 1.

Istražena je dijelomično 1884.²⁰² kao uvod u 1885. godinu radi usporedbe zastupljenosti u djelovanju *Politeame Ciscutti*. *Politeama* se ne spominje u svakom broju tjednika za što je mogući razlog ili neodržavanje predstava ili, kako se u par članaka navodi, nedostatak prostora u rubrici i ograničavanje na određeni broj redaka u kojima je novinar mogao izvještavati čitatelje o programima i ostalim informacijama vezanim za kazalište.

Obzirom da je tjednik *Pola* bio dvojezičan list, primjećuje se kako dio teksta na njemačkom jeziku znatno opširnije iznosi određene informacije vezane za zbivanja u kazalištu.

²⁰⁰ M. Bogneri, *Cronache di Pola e dell' Istria, 1847-1914: gli anni della dominazione austro-ungarica*, n.dj., str. 51.

²⁰¹ Bruno Dobrić, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871.-1918.)*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula 2016., str. 143.-144.

²⁰² Istraženi su članci od rujna do prosinca iz 1884. godine. *Politeama* se kao i za 1885. godinu ne spominje u svakom broju.

Članci o *Politeami* su objavljeni u rubrici *Notizie locali* (Lokalne vijesti). Navodi se gostovanje brojnih kazališnih skupina, npr. *Compagnia Meridionale di Operette comiche e fantastiche*, skupina komičnih i fantastičnih opereta Meridionale, koju je predvodio Giovanni Gargan. Svoje je gostovanje započela 4. listopada 1884. godine.²⁰³ Njihovo gostovanje je trajalo nešto manje od mjesec dana, a zadnja izvedba je bila 29. listopada 1884. godine. Najviše ovacija publike osvojila je gospođa Giuseppina Mancini, članica skupine opereta Meridionale s izvedbom *Figlia di Madama Agnot* (Kćerka Madama Agnot).²⁰⁴ Nadalje, u *Politeami* je gostovala skupina gospodina Antonia Zerrija sa talijanskom dramskom glumicom Teresom Boetti-Valvassura koja je bila hvaljena u talijanskim medijima. Svojim je ulogama u izvedbama u *Politeami* opravdala svoju popularnost i veličinu. Na kraju svog gostovanja, glumica je poslala pismo redakciji u kojem se zahvaljuje novinaru na svim lijepim riječima upućenim njenim izvedbama.²⁰⁵ S njom su na pozornici stajali glumci Attilio Fabbri, Antonio Zerri i Alessandro Parrini. Gostovali su s predstavama *Fedora*, *Dama s kamelijama*, *Disorziamo* i komedijom *Il mondo della noja* (Svijet dosade). Izvedena je i predstava *Romeo i Julija* Wiliama Shakespearea 10. studenog.²⁰⁶ U 47. broju novina *Pola* koji je izašao 16. studenog 1884., objavljen je članak u kojemu pojedini stanovnici grada, oni koji žive u neposrednoj blizini kazališta, predlažu da predstave završavaju najkasnije u 22:30 sati.²⁰⁷ Tijekom njihovog dugog gostovanja izveli su brojne predstave. Osim navedenih, na repertoaru kazališta našle su se predstave *Adriana Lecouvreur*, *I nostri bimbi* (Naša djeca), *L'Odette* i *Il Ridicolo*. Izvedena je *Messalina* s Attilijom Fabbrijem i Teresom Boetti-Valvassurom u glavnim ulogama. Haljine glumica u svim izvedbama iz večeri u večer svih 30 dana izvođenja, nisu bile iste. Haljine Terese Boetti-Valvassure bile su nove, bogato ukrašene.²⁰⁸

Godine 1885. na samu Novu godinu, u zadnjem periodu izlaženja novina *Pola*, u rubrici *Notiziario*, odnosno *Vijesti*, na kritičan način novinar objašnjava degradaciju kazališta za koju i sam kazališni direktor govori kako "usporava razvoj umjetnosti". S obzirom na situaciju, u *Politeami* se prikazuju stare predstave, odnosno stari repertoar s polovice stoljeća. Stari repertoar je morala prihvatiti i glumačka dramska skupina *Udina* pod vodstvom istoimenog gospodina Udina s izvedbom predstave *La macchina di sangue* (Stroj od krvi).²⁰⁹

²⁰³ *Pola*, 28. 9.1884., 40.

²⁰⁴ *Pola*, 1.11.1884., 45.

²⁰⁵ *Pola*, 30.11.1884., 49, vidi prilog br. 10.

²⁰⁶ *Pola*, 9.11.1884., 46, 16.11.1884., 47.

²⁰⁷ *Pola*, 16.11.1884., 47, vidi prilog br. 11.

²⁰⁸ *Pola*, 30.11.1884., 49.

²⁰⁹ *Pola*, 1.1.1885., 1.

Skupina Udina je svoje nastupe nastavila i 4. siječnja, te je svoje gostovanje završilo 10. siječnja 1885. godine u revijalnom tonu.²¹⁰

Politeama je zbog svog višenamjenskog karaktera ustupila prostor Crvenom križu koje je organiziralo veliku dobrotvornu večer. Bio je to Austrijski Crveni križ čiji se program održao 14. siječnja 1885. Zvukovi poznatih skladatelja kao što su Mozart, Listz, te Schubert orile su se *Politeamom Ciscutti*. Na kraju večeri održana je tombola za brojne slušatelje i gledatelje koji su popunili dvoranu, te počastili izvođače gromoglasnim pljeskom.²¹¹ Gošća zabave bila je i renomirana pijanistica Ida Rossi, zatim Lorenzo Leone i brat skladatelja Antonia Smareglie, Giulio Smareglia na glasoviru.²¹²

Kazalište je bilo mjesto u kojemu su često održavani balovi. Najviše pozornosti stanovnika Pule privukao bi karneval. 4. veljače 1885. godine održan je *Veglione mascherato* odnosno bal pod maskama na koji su većinom došli muškarci.²¹³ Marcello Bogneri u svojoj knjizi navodi *"Nel periodo carnevalesco Pola letteralmente impazziva."* (U karnevalskom periodu Pula doslovno poludi).²¹⁴

Politeama, kao višenamjenski prostor, nije služila samo za zabave, predstave, balove, već su se u njezinim prostorima održavali razni skupovi, vijeća i slična događanja. Tako je 22. veljače 1885. godine u 15 sati bila održana i javna rasprava s temom koja je bila u interesu svih građana, a vezana uz higijenu u gradu koja nije bila na očekivanoj razini.²¹⁵

U ožujku 1885. godine najavljeno je gostovanje cirkusa Depaoli Marasso čije će nastupe publika imati prilike vidjeti čak osam puta. Gostovala je njemačka skupina koja izvodi operete pod vodstvom Alessandra Mondheima-Schreineri.²¹⁶ Zanimljivost u novinskom članku je usmjeravanje talijanskog dijela čitatelja na tekst pisan na njemačkom jeziku a koji se odnosi na opširan izvještaj teatralne kritike. Ako se pogleda dio pisan njemačkim jezikom, uočava se značajna razlika u opširnom opisu s puno više iznesenih informacija napisanih na njemačkom jeziku.²¹⁷

U kazalištu su gostovala i braća Amato koji su uvijek prilikom svojih nastupa napunili kazalište. Kako autor članka navodi, drugačiji po svojim zabavnim izvedbama, oduševili su publiku pantomimom. Prema imenima izvođača, publika je znala kada je zabava zajamčena, a najviše iznenađenja izazivala su djeca Jaques, Enrique i Tommy koji su bili gimnastičari,

²¹⁰ *Pola*, 11.1.1885., 3.

²¹¹ *Pola*, 18.1.1885., 4.

²¹² *Pola*, 18.1.1885., 4.

²¹³ *Pola*, 8.2.1885., 7.

²¹⁴ M. Bogneri, *Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola*, n.dj., str. 20.

²¹⁵ *Pola*, 22.2.1885., 9.

²¹⁶ *Pola*, 12.4.1885., 16.

²¹⁷ *Pola*, 12.4.1885., 16.

muzičari i komičari. Nazivali su ih *"tre veri prodigi"* (tri prava čuda). Posjetitelje bi počastili izvedbama na trapezu koju bi izvodila Miss Edith, u kazalištu su nastupale i životinje, dresirani konji, graciozni psi, magarci i svinje.²¹⁸

U istom broju u kojemu je izašao prilog u rubrici Notiziario, izašao je i članak *Il teatro* odnosno *Kazalište* čiji je autor L'Eretica, a čije autorsko ime u prijevodu na hrvatski znači Otpadnik. Članak je sadržavao kritiku programa pulskog kazališta. Navodi kako su otišli gostujući izvođači njemačkih opereta, te kako su ih zapali konji koji su gostovali u *Politeami*. L'Eretico spominje novu jesensku sezonu kazališta kada će ponovo doći prozno društvo, razne operete ili pak talijansko-njemačke operete koje su okarakterizirane kao "una vera indigestione di pornografia" (loše probavljiva pornografija), ne u doslovnom smislu, već autor želi prenijeti na čitatelje nezadovoljstvo programskom ponudom. Kazalište u Puli nije izvor morala već nemorala (*Da noi il teatro non è fonte di morale...*). Autor članka je isfrustriran činjenicom kako je kazalište u privatnom vlasništvu, te ako vlasnik to želi može ga sutra zatvoriti i cijelo građanstvo bi ponovo bilo zakinuто za lijepe večeri provedene u kazalištu. Kazalište bi trebalo biti ustanova morala, profinjenosti, mjesto opće prihvaćenosti. U bilo kojem kraju Monarhije, gradovi i manje važnosti od Pule, raspolažu sredstvima kojima mogu pokriti troškove nužne za organizaciju gostovanja i slično. U ostalim pokrajinama imaju bogate operne sezone, građani mogu uživati u melodijama Verdija, Rossinija i drugih velikih skladatelja. Pula operetama, koje služe za razonodu osjeta, želi biti rame uz rame operama, koje se slušaju srcem i umom.²¹⁹

U kazalištu je gostovalo i društvo opere *Donizzeti* iz Trsta s operom *La Campana dell'Ermittaggio*²²⁰ čija je melodija u potpunosti talijanska inspiracija.²²¹ U sljedećem broju *Pola* hvali se uspjeh solistice Annite Amour u izvedbama *Crespino* i *Sonanbuli*, no kazalište zbog loših vremenskih prilika nije bilo popunjeno kao što je znalo biti.²²²

Kazalište *Politeama Ciscutti* se prestaje spominjati u novinama *Pola* nakon 17. svibnja 1885. godine sve do 29. kolovoza 1885. godine kada se u članku navodi kako za cijenjenu publiku mjesecu kolovozu nastupa talijanska dramska skupina.²²³ Sezona je otvorena sredinom mjeseca kolovoza, te je direkcija kazališta upriličila ovaj događaj kako bi zadovoljila *habitués*, posjetitelja kazališta, prvom jesenskom predstavom s dramskom

²¹⁸ *Pola*, 26.4.1885., 18.

²¹⁹ *L'Operetta è un passatempo dei sensi, l'Opera è, uno studio del cuore, è un applicazione della mente.*, *Pola*, 26.4.1885., 18.

²²⁰ Zvono Ermitaža

²²¹ *Pola*, 10.5.1885., 20.

²²² *Pola*, 17.5.1885., 21.

²²³ *Pola*, 29.8.1885., 47.

skupinom. Kazalištu je predstavljeno puno novih glumica i glumaca. Neke od njih jesu Zaira Tiozzo, Evelina Serazzi, Henrietta Sabaltini, Rosalia Trideset, te glumci Luigi Biagi, Ernesto Gentili, Romulus Lotti i drugi. Također spomenute su i dramske predstave koje će se prikazivati u novoj sezoni: *Il Signor d'Albret*, *Boccaccio*, *La mamma del Vescovo*, *La portatrice di pane*, *Tre proverbi in azione* i *Patatrac*. U prostorijama *Politeama* moguće je izvršiti pretplatu i rezervacije.²²⁴

Novinari koji su pratili kulturne i društvene događaje žale se na manjak prostora u novinama predviđenih za pisanje kritika, uspjeha koje predstave postignu, te konkretno nisu imali dovoljno mjesta za opis izvedbe *Fedora*, čiji su glumci zaslužili dramske pohvale. Održane su i predstave *Il Padrone delle Ferriere* i *Boccaccio a Napoli*. Predstava *Denise*, drama Alexandra Dumasa koji je napisao brojne poznate drame kao što je *Dama s kamelijama*, zadnje je remek djelo autora.²²⁵

Članak koji privlači pažnju je *I sordi in teatro* (Gluhi u kazalištu). U redakciju tjednika *Pole* je pristiglo pismo žalbe u kojemu posjetitelji kazališta negoduju ponašanjem gospođe i gospodina "s malo tvrđim bubnjićem", jer su im razgovori bili intonacijski previsoki i smijeh preglasen, te da su time samo ometali publiku, te ih se ovim putem moli da se prilagode mjestu u kojem borave.²²⁶

U kazalištu su gostovali brojni producenti. Predstave producenta Luigija Biagija bile su popraćene gromoglasnim pljeskom i oduševljenjem publike, no kazalište i dalje nije bilo posjećeno očekivanim brojem ljudi, posjećivali su ga isključivo stalni gosti. Biagi je dobio simpatije i naklonost publike. U predstavama nije nedostajalo luksuza, elegancije na sceni i bogatih toaleta. Nakon odlaska skupine Luigija Biagija brojnost publike je opet počela naglo opadati.²²⁷

Koncert Heller-Rossi bio je najavljen oglasom u novinama *Pola* 28. studenog 1885.²²⁸ Bio je posjećen i od stanovnika *nove* (Austrijske Pule) i *stare Pule* (staro stanovništvo grada Pule, obilježja talijanskog grada i talijanske kulture.)²²⁹ Zastupljeniji su ipak na koncertu bili stanovnici *nove Pule*, dok je iz *stare Pule* došlo svega sedmero gledatelja. Violinist Heller je održao koncert za violinu u izvedbi, kako je novinar opisuje, bez konkurencije, dok je na klaviru gospođa Rossi, svojom "vatrenom" izvedbom uspjela raznježiti publiku.²³⁰

²²⁴ *Pola*, 5.9.1885., 48.

²²⁵ *Pola*, 26.9.1885., 51.

²²⁶ *Pola*, 19.9.1885., 50, *Pola*, 26.9.1885., 51, vidi prilog br. 12.

²²⁷ *Pola*, 3.10.1885, 52, 10.10.1885., 53, 17.10.1885., 54.

²²⁸ vidi prilog 13, *Pola*, 28.11.1885., 60.

²²⁹ D. Mandić, "Pula - glavna luka Austro-Ugarske Monarhije godine 1914. - uoči velikog rata", n.dj., str. 185.

²³⁰ *Pola*, 5.12.1885., 61.

Božićna izvedba je bila rezervirana za talijansku dramsku skupinu pod vodstvom umjetnika Lorenza Falenija s recitalom *Il Tiranno di S. Giusto* čiji je prihod prodanih ulaznica išao u dobrotvorne svrhe.²³¹

²³¹ *Pola*, 24.12.1885., 64.

4.2. Novine *Il popolo Istriano*

Il popolo Istriano bile su tjedne novine na talijanskom jeziku koje su izlazile u Puli subotom od 1898. godine do 1906. godine. Prvi broj je tiskan 29. siječnja 1898. godine.²³² Tiskane su u Trstu i u Puli. Urednici novina bili su Carlo Rigo i Antonio Corazza.²³³ Iako su novine pokrenute radi stranačkih potreba, u svojim rubrikama pronalazile su mjesto za pisanje o kulturnom i društvenom životu grada. Članci vezani uz kazalište objavljivani su u rubrici Lokalna kronika i različite vijesti (*Cronaca locale e notizie diverse*).

Slika 8., zaglavlje *Il popolo Istriano*, novina koje su izlazile u Puli.

Izvor: *Il popolo Istriano*, 6. siječanj 1900., broj 88.

Proučene su godine 1899. i 1900., od siječnja do prosinca. Tijekom istraživanja tjednika *Il popolo Istriano*, uočena je stanka u izlaženju između mjeseci svibnja i rujna 1900. godine. Novine ne najavljuju stanku rada kazališta. Mogući razlog stanke je pauza između proljetne i jesenske sezone tijekom kojih se program nije održavao. Digitalizirana građa novina u potpunosti se nalazi na internetskim stranicama *Istarskih digitaliziranih novina*.

Dana 7. siječnja 1899. godine najvaljen je bal pod maskama koji se održao 8. siječnja 1899. godine, a koji nije bio jedini održan u tom pokladnom periodu.²³⁴ Izvedba predstave *Hamlet* Williama Shakespeara privukla je veliki broj ljudi, te je samo nakon 30 minuta kazalište moralo zaustaviti propuštanje ljudi zbog njegove popunjenosti.²³⁵ U mjesecu siječnju

²³² M. Bogneri, *Cronache di Pola e dell' Istria, 1847-1914.*, n.dj., str. 129.

²³³ *Istarska enciklopedija*, *Popolo Istriano*, II, n.dj., str. 613.-614.

²³⁴ *Il popolo Istriano*, 7.1.1899., 43.

²³⁵ *Il popolo Istriano*, 21.1.1899., 45.

dogovorene su opere *La Boheme* i *Otello* čije su izvedbe u kratkome roku rasprodane a da posjetitelji uopće nisu znali koji će se pjevači nalaziti u izvedbi.²³⁶ Prva izvedba opera započela je u ožujku s operom *La Boheme* Giacoma Puccinija. Opera je očekivano privukla pulsko stanovništvo koje ne propušta posjet kada se u kazališu daje kvalitetan program.²³⁷ Premijera opere *Otello* održana je 11. ožujka.²³⁸ Novinar navodi kako je kazalište veoma važan događaj u kulturnom životu Pule, te kako je bitno ulagati u program koje osim što publici pruža zadovoljstvo, kazalištu donosi lijepu zaradu.²³⁹ Osim navedenih opera u kazalištu je tijekom godine gostova i operetna skupina braće Gargano s operetom *Una notte a Venezia* (Jedna noć u Veneciji),²⁴⁰ *Seviljski brijač* (Barbiere di Seviglia) Gioachina Rossinija,²⁴¹ *Traviata* Giuseppea Verdija koju su izveli tenor Gigi Boldrini, bariton Luigi Baldassari, operna pjevačica Sofia Aifos dok je zadužen za pripremu i vodstvo koncerta bio Gennaro Abbante.²⁴² Višenamjenski prostor kazališta je 1899. godine poslužio i za zabave organizirane od društava koja su djelovala u gradu Puli. Bal veslača, *Pietas Iulia*, i mandolinista, Circolo mandolinistico, oboje osnovani od strane mladih stanovnika Pule, održan je 4. veljače, a navedeno je kako je to bio najelegantniji bal sezone.²⁴³ Kazalište je za tu izvedbu prigodno ukrasilo svoje prostorije, a na samom podiju nalazio se glavni jarbol broda *Faveria*.²⁴⁴ Za kraj 1899. godine u kazalištu je održana zabava za Društvo radnika (Societa operaia) koji će balom ispratiti staru godinu i dočekati novu.²⁴⁵

Početak 1900. godine obilježen je u znaku bala Pulskog bratstva (*Fratellanza polese*) čiji su prilozi bili namjenjeni u dobrotvorne svrhe. Polovica prihoda je darovana dobrotvornoj ustanovi Pulskih gospođa, dok je druga polovica bila namijenjena za subvencije obiteljima zajednice.²⁴⁶ Pulsko bratstvo je bilo radničko društvo osnovano nešto kasnije nakon osnutka prvog radničkog društva uzajamne pomoći osnovanog u Puli 1896. godine pod imenom *Lavoro e Fratellanza* (Rad i bratstvo). Netom prije samog bala stizale su brojne prijave za nastup. Prijavljeni kandidati bili su dužni poslati odboru riječi svojih pjesama kako bi ih odbor razmotrio i dodijelio im dozvolu za izvođenje. Za pjesmu koja od publike dobije najveći

²³⁶ *Il popolo Istriano*, 28.1.1899., 46.

²³⁷ *Il popolo Istriano*, 4.3.1899., 50.

²³⁸ *Il popolo Istriano*, 11.3.1899., 51.

²³⁹ *Il popolo Istriano*, 18.3.1899., 52.

²⁴⁰ *Il popolo Istriano*, 13.5.1899., 59.

²⁴¹ *Il popolo Istriano*, 3.6.1899., 62.

²⁴² *Il popolo Istriano*, 9.9.1899., 74.

²⁴³ *Il popolo Istriano*, 4.2.1899., 47.

²⁴⁴ *Il popolo Istriano*, 11.2.1899., 48.

²⁴⁵ *Il popolo Istriano*, 16.12.1899., 86.

²⁴⁶ *Il popolo Istriano*, 20.1.1900., 90.

aplauz bila je namijenjena nagrada od 50 kruna.²⁴⁷ Program se sastojao od velike lutrije s poklonima. Za glazbu je bio zadužen gradski orkestar. Na zabavi je nastupalo i dvanaestero maskirane djece pod vodstvom maestra Privileggia. Grupa dvanaestogodišnjaka je izvela gracioznu plesnu točku *Le tre sorelle*, pjesmica koja je bila izabrana u velikom broju prijavljenih, te su od strane publike pozvani na bis. Zabava Pulskog bratstva ujedno je bila i zabava pod maskama. Kako je već bilo navedeno, pulsko stanovništvo je veoma uživalo u vrijeme karnevala, te su se nagrađivale najbolje maske, jedna nagrada za grupnu i dvije za pojedinačne najljepše maske. Zbor je izvodio pobjedničku pjesmicu čiji je autor bio gospodin Fonda.²⁴⁸ Kao i u novinama *Pola*, novinari su imali problem s ograničenim prostorom za pisanje detaljnijih izvještaja o događajima, no unatoč tome uspjeli su čitateljima predložiti čitaocima ugođaj zabave. Kazalište je bilo popunjeno do zadnjeg mjesta raznolikom i elegantnom publikom. Na odjeći su prevladavale nacionalne boje, maske su bile raznolike, a najupečatljivije su bile maska Dante, elegantna maska Pompadour, dama odjevena u švicarsku stanovnicu, različiti klaunovi i maska grada Pule koja je privukla pozornost krunom u obliku Arene. Nagrade, kako je i bilo najavljeno, bile su vrlo vrijedne i podijeljene najboljim maskama koje su okarakterizirane kao najupečatljivije. Na nagradama se nije štedjelo, te je bio dodijeljen džepni zlatni sat na lancu, zlatna narukvica i kolekcija vinskih butelja.²⁴⁹

U *Politeami Ciscutti* svoje je zabave održavao i Nacionalni savez. Savez je osnovan 1891. godine nakon što je društvo *Pro Patria*²⁵⁰ odlukom austrijske vlasti zabranjeno jer je društvo imalo negativan politički prema Austriji. Savez je do novaca dolazio upravo organizirajući različite manifestacije ili prodajom lutrije, igračaka ili pak suvenira. Novčane priloge su dobivali i od strane istarskih Talijana, ali su financijsku pomoć primali i od Italije i njene vlade.²⁵¹ Prije održavanja gore navedene zabave u kazalištu je gostovala Salvinijeva izvedba *Kean*, koja je privukla veliki broj publike i Giacomettijeva *Morte civile*.²⁵²

Nakon velike buke vezane uz Nacionalni savez, kazalište je svoju proljetnu sezonu najavilo operama *Mignon*, *Cavalleria rusticana*, *Pagliaci*, *Carmen* i operom *Manom Lescaut* od Puccinija. Do kraja godine se ne spominje realizacija navedenih opera, ali je samim krajem godine ipak uspješno dogovorena jedna od navedenih, *Cavalleria rusticana* i opera *Rigoletto*. Najavljivana sezona opera je propala zbog financijskih razloga.²⁵³

²⁴⁷ *Il popolo Istriano*, 27.1.1900., 91.

²⁴⁸ *Grandiosa lotteria di regali*, *Il popolo Istriano* 10.2.1900., 93, vidi prilog br. 14.

²⁴⁹ *Il popolo Istriano*, 17.2.1900., 94.

²⁵⁰ Za domovinu.

²⁵¹ M. Trogrlić, N. Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, str. 191.

²⁵² *Il popolo Istriano*, 3.2.1900., 92.

²⁵³ *Il popolo Istriano*, 10.2.1900., 93, 10.11.1900., 129, 22.12.1900., 135.

Velike opere su gostovale u kazalištu kao što je npr. Rossinijev *Seviljski brijač* i Donizzetijev *Don Pasquale*. Gospođa Elvira Brambilla pjevala je sopran, Rosina Muzzi mezzo sopran, Gaetano Pini-Corsi tenor, Gaetano Rebonato bariton i Lodovico Contini bas. *Seviljski brijač* je opera koja ne stari, a gospođa Brambilla je u ulozi Rosine svojim glasom zadobila ovacije publike. U ulozi Figara bio je mladi umjetnik Rebonato. Kompleksna izvedba uspješno je izvedena. Izvedba romana *Chimera* važna je zbog glazbe koju potpisuje pulski glazbenik Antonio Smareglia.²⁵⁴

Nisu samo opere, operete i drugi glazbeni oblici gostovali u kazalištu već bi se povremeno pojavio i cirkus. Tršćanski cirkus gostovao je 4. ožujka 1900. godine, a svu pažnju je privukla Iwonne Amore, opisana kao inteligentna i pristojna djevojčica. Svojim gostovanjem željeli su napraviti lijepu gestu, te su sav prihod odlučili darovati u dobrotvorne svrhe za Pro Societa. Nažalost nije se moglo znati koliko će ljudi doći na izvedbu, ne uzimajući u obzir proljetne vremenske uvjete koji su pak na tu nedjelju bili veoma loši i na žalost spriječili dolazak velikog broja gledatelja. Iako publike nije nedostajalo, tu je večer zarada ipak bila manja od očekivanog iznosa i nedostatna za pokrivanje troškova.²⁵⁵

Od ostalih događaja odvijali su se i skupovi, točnije održao se važan politički sastanak za koji se nagađa da je okupio između 2500 i 3000 ljudi. Brojni novinari su bili prisutni na sastanku od kojih novine *Il Piccolo* i *L'Indipendente* iz Trsta, *L'Istria* iz Poreča, *Il Corriere d'Italia* iz Rima, *Il Giornaleto di Pola* i *Il Popolo Istriano* iz Pule i drugi.²⁵⁶

Najava kazališta kako želi ugostiti proznu predstavu i opernu liriku dovodi do nezadovoljstva odnosno zadovoljstva dijela građana. Iskazano je zadovoljstvo zbog edukativnih i intelektualnih vrijednosti koje će se napokon pružiti stanovništvu i koje predstavlja veliki iskorak za Pulu koja to zaslužuje svojom pozicijom u Monarhiji. Napokon se prikazivala umjetnost dostojna kazališta. Iskazano je nezadovoljstvo dijela građana jer im je uskraćena mogućnost odabira i odlučivanja koje izvedbe žele u svojem gradu, te su smatrali kako se novac troši na beskorisne izvedbe.²⁵⁷ Prozne večeri započele su izvedbom *Povero Piero*.²⁵⁸ Slijedilo je gostovanje grupe De Sanctis koji su već prve večeri dobili naklonost publike. U listopadu 1900. godine je došlo do poskupljenja kazališnih ulaznica što ipak nije spriječilo stanovništvo da i dalje dolazi u velikom broju.²⁵⁹

²⁵⁴ *Il popolo Istriano*, 28.4.1900., 103, 12.5.1900., 105.

²⁵⁵ *Il popolo Istriano*, 24.2.1900., 95, 3.3.1900., 96, 10.3.1900., 97.

²⁵⁶ *Il popolo Istriano*, 8.12.1900., 133.

²⁵⁷ *Il popolo Istriano*, 13.10.1900., 125.

²⁵⁸ Jadan Petar, *Il popolo Istriano*, 20.10.1900., 126.

²⁵⁹ *Il popolo Istriano*, 27.10.1900., 127.

U Politeami je gostovao i jedan veoma zanimljiv umjetnik zvan Bernardi. Zabavljao je publiku učestalo mijenjajući likove. Svojim glumačkim umijećem zadivio je publiku, te je u svojim ulogama uspješno utjelovio likove profesora glazbe, menadžera, plesača, klauna, iluzionista i druge.²⁶⁰

Krajem 1900. godine gostovao je dr. Wilmann. Svojim telepatskim sposobnostima i čitanjem misli oduševio je publiku. Wilmann bi odabrao osobe iz publike, svezao im oči, te čitao misli. Iako su cijene bile vrlo visoke rijetko tko je htio propustiti ovakav novitet u gradu. U ostalim brojevima proučavanih novina nije bilo spomena o sličnom kazališnom gostu.²⁶¹

²⁶⁰ *Il popolo Istriano*, 10.11.1900., 129.

²⁶¹ *Il popolo Istriano*, 15.12.1900., 134.

4.3. Novine *Il Giornaleto di Pola*

Il Giornaleto di Pola bile su dnevne novine koje su izlazile u Puli od 1900. do 1915., te od 1918.- 1920. godine. Tiskanje prvog broja bilo je 25. lipnja 1900. godine, a redakcija novina se nalazila u ulici *Clivo Santo Stefano* broj tri.²⁶² Novine su osnovane prema uzoru na talijanski list *Il Piccolo* koji je izlazio u Trstu. Urednici su bili Antonio Rinaldi, Emanuele Godas, V. Venier, G. Salata i Ferdinando Manzutto. Novine su bile dostupne u cijeloj Istri.²⁶³

Slika 9., zaglavlje *Il Giornaleto di Pola*, novina koje su izlazile u Puli.

Izvor: *Il Giornaleto di Pola*, 22. siječanj 1915., broj 5297.

Novine na talijanskom jeziku obrađene su djelomično. Proučavane su godine 1914., zadnji broj u svibnju, lipanj, te prosinac, i 1915. godina iz koje su istraženi mjeseci siječanj, u cijelosti, nekoliko brojeva za veljaču i ožujak, te jedan broj za mjesec kolovoz jer je samo jedan broj digitaliziran.²⁶⁴

Kako je rat već započeo, novine se nisu u velikoj mjeri bavile kulturnim i društvenim životom, naglasak je bio na humanitarnim događajima za potrebite naročito za 1915. godinu. Krajem svibnja i u lipnju 1914. godine pri spomenu *Politeame Ciscutti* navode se i najavljuju gostovanja predstava i opereta. U svibnju je najavljeno gostovanje Gustava Salvinija u kazalištu od 6. do 10. lipnja s predstavama *Kean* Alexandra Dumasa, *La cena delle beffe* (Večera izrugivanja) Sama Benellija, *Hamlet* Williama Shakespearea, *Spettri* (Spektar) Henrika Ibsena, *La morte civile* (Građanska smrt) Paola Giacomettija.²⁶⁵ *La morte civile* (Građanska smrt) i *Kean* kao i *Hamlet* spominju se i 1900. godine u novinama *Il popolo Istriano*. Salvini je u ulozi *Keana* utjelovio romantičnog i strastvenog lika, izveo predstavu

²⁶² M. Bogneri, *Cronache di Pola e dell' Istria, 1847-1914.*, n.dj., str. 144.

²⁶³ *Istarska enciklopedija*, *Giornaleto di Pola*, II, n.dj., str. 254.

²⁶⁴ Digitaliziran je jedan broj mjeseca svibnja 1915. godine, ali se ne spominje *Politeama Ciscutti*.

²⁶⁵ *Il Giornaleto di Pola*, 30.5.1914., 5061.

velikog Hamleta, a u predstavi *Spektar* utjelovio lik Osvalda.²⁶⁶ Tijekom mjeseca lipnja u kazalištu su gostovale operete *Principessa dei dollari*, *Suzi*, *Reginetta delle rose* s gospođom Clarom de Claire.²⁶⁷ Opereta *Suzi* mađarskog maestra prvi je put gostovala u Puli. U glavnoj je ulozi bila Bianca Sauri koja je osim pjevačkog umijeća pokazala i plesачke vještine izvedbom Tanga. Dirigent je bio Ettore Bellini.²⁶⁸

Godine 1914., 2. lipnja dogodio se incident u *Politeami Ciscutti* koji je pogodio ženski dio publike. Žene su započele protestirati protiv straže u kazalištu jer se nisu prema njima ponašali primjereno. Kako navode u broju novina, bile su maltretirane od strane straže, te im je obećano kako će biti poduzete određene mjere.²⁶⁹ U prosincu se u većoj mjeri spominju kinematografske projekcije filmova *Vincoli convenzionali* (Konvencionalna ograničenja), *Trofei di Berlino* (Berlinski trofeji) film koji je bio prikazan umjesto projekcije *Berlino durante la mobilitazione* (Berlin tijekom mobilizacije) za koji se navodi kako će biti prikazan sa zakašnjenjem.²⁷⁰ Prikazani su i filmovi *Armi sleali* (Nepravedno oružje) Paola Ferrarija, *Apicoltura* (Pčelarstvo), drama *La chiave* (Ključ) i *La governante* (Guvernanta).²⁷¹ Božić je bio u znaku dobrotvornih projekcija u *Politeami Ciscutti*. Prihodi su bili namijenjeni za pomoć siromašnima. Gospođa Maria Bottoni je za potrebite donirala košaru s raznim voćem, dok je gospodin Teobaldo Bacchetti osigurao 25 porcija kruha na dan kako bi se pravedno rasporedio za siromašne.²⁷²

Započele su intenzivnije kinematografske projekcije u gradu. Najintenzivnije su se događale humanitarne večeri Crvenog križa. Prva humanitarna večer organizirana je već početkom godine, te se organizacija pobrinula za bogat program. Izveden je nastup *Musica di marina*, monolog *Mamma perdonami* (Mama, oprost mi), drugi čin predstave *Morte Civile*, čija se izvedba kako su izvijestile novine *Il popolo Istriano* održala i 1900. godine, prolog *Pagliaci* (Klaunovi) u izvedbi mornara Ermana Penca, *Sansone e Dalila* u izvedbi učenice muzičke akademije u Beču i još brojne druge izvedbe.²⁷³ Upravo je ta plemenita gesta privukla veliki broj posjetitelja, ali i osigurala pozamašnu svotu novaca.

Organizirane su i humanitarne večeri namijenjene udovicama i djeci čiji su očevi poginuli na ratištu. Za program je bio zadužen Mornarički orkestar.²⁷⁴ Kazalište je obilovalo

²⁶⁶ *Il Giornaletto di Pola*, 8.6.1914., 5069.

²⁶⁷ *Il Giornaletto di Pola*, 2.6.1914., 5063.

²⁶⁸ *Il Giornaletto di Pola*, 4.6.1914., 5065.

²⁶⁹ *Il Giornaletto di Pola*, 2.6.1914., 5063.

²⁷⁰ *Il Giornaletto di Pola*, 13.12.1914., 5257.

²⁷¹ *Il Giornaletto di Pola*, 15.12.1914., 5259, 23.12.1914., 5267.

²⁷² *Il Giornaletto di Pola*, 24.-25.12.1914., 5268-5269.

²⁷³ *Il Giornaletto di Pola*, 8.1.1915., 5283.

²⁷⁴ *Il Giornaletto di Pola*, 9.1.1915., 5284, 11.1.1915., 5286.

humanitarnim događanjima koji su se održavali svakodnevno ili barem jednom tjedno. Vokalno instrumentalni gradski orkestar izvodio je skladbe brojnih poznatih skladatelja kao što su Schubert, Dvořák, Puccini i Wagner.

U *Politeami* se u međuvremenu prikazala kinematografska projekcija *Donna nuda* koja je privukla veliki broj posjetitelja.²⁷⁵ U novinama su ovakvi događaji ažurno praćeni, najavljivani i hvaljeni. U novinama se nekad objavljuju članci zahvale, pa tako i za *Politeamu Ciscutti*. List je objavio zahvalu vatrogascima koji su bili zaduženi za sigurnost posjetitelja i zgrade za vrijeme humanitarnog koncerta.²⁷⁶ Vremenske prilike ponekad nisu bile naklonjene znatiželjnim posjetiteljima, no nisu im remetili planove i posjetitelji su se uvijek odazivali u velikom broju. Građani su imali prilike čuti prekrasne skladbe s potpisom velikih skladatelja. Osim navedenih na repertoarima su se nalazili Giuseppe Verdi, Frederic Chopin, Franz Listz i Carl Maria von Weber, a izvedena je i Dvořákova skladba *Dal nuovo mondo*.²⁷⁷

Od prve kinematografske projekcije iz 1896. godine, prikazivanja su bila veoma česta. Grad je obilovao kino dvoranama, te se tako jedna od njih nalazila i u *Politeama Ciscutti*. Projekcije su bile dobro prihvaćene kod građana osobito već spomenuta *Donna nuda* koju je interpretirala Lyda Broelli u ulozi Lolette.²⁷⁸ Ostale projekcije koje su se prikazivale u kazalištu bile su *Il tesoro dei Louzat*, *Quando l'amore muore*, *Le lettere di Max*, *La conquista di Quebec*, prikazan je i film *Sarajevo* koji prikazuje život na ulicama i trgovima grada.²⁷⁹ Održavane su i projekcije filmova namijenjene svim uzrastima što bi novine posebno naglasile.²⁸⁰

U veljači neke od projekcija jesu: drama s policijskom tematikom *Il castello misterioso* (Tajanstveni dvorac) čija se radnja temelji na istraživanju zločina, *Venezia di notte* (Venezia noću) koja obiluje lijepim scenama koje prikazuju Veneziu, komedija *Scappate connugali*,²⁸¹ kriminalistička drama *Sulla strada* (Na cesti) gledana je pažnjom čija je radnja lijepo elaborirana,²⁸² *Lo studente di Praga* (Student iz Praga) drama koja prikazuje studenta kojeg terorizira vlastita sjena. Paranoja ga dovodi i do samoubojstva.²⁸³ Mjesec nije mogao proći bez još jednog događaja organiziranog od strane Crvenog križa čiji su događaji u *Politeami* uvijek bili dobro popraćeni. Ovaj događaj su obogatili talijanski komičar Roman

²⁷⁵ *Il Giornaleto di Pola*, 17.1.1915., 5292, vidi prilog br. 16.

²⁷⁶ *Il Giornaleto di Pola*, 22.1.1915., 5297.

²⁷⁷ *Il Giornaleto di Pola*, 28.1.1915., 5303, 12.1.1915., 5287, Iz novog svijeta, Antonin Dvorak.

²⁷⁸ *Il Giornaleto di Pola*, 16.1.1915., 5291.

²⁷⁹ *Il Giornaleto di Pola*, 21.1.1915., 5296, 27.1.1915., 5302, 29.1.1915., 5304.

²⁸⁰ *Il Giornaleto di Pola*, 24.1.1915., 5299.

²⁸¹ *Il Giornaleto di Pola*, 6.2.1915., 5312.

²⁸² *Il Giornaleto di Pola*, 18.2.1915., 5324.

²⁸³ *Il Giornaleto di Pola*, 21.2.1915., 5327.

Nowak i njemački komičar gospodin Rosenfeld uz nezaobilazni nastup mornaričkog orkestra.²⁸⁴

Program u ožujku obilježila je projekcija burleskne satire podijeljene na tri dijela pod nazivom *Il provinciale in citta* (Provincijalac u gradu). U Beču je bilo održano čak 60 projekcija na kojima se uvijek tražilo mjesto više.²⁸⁵ Kinematografske projekcije nisu zanemarile potrebnu pomoć gradu putem Crvenog križa uz pomoć kojeg se na nekim projekcijama prikupljao prihod.²⁸⁶

Kulturni i društveni život, iako je bilo ratno doba, nije stagnirao, te se organiziranim događajima nastojalo ljude barem nakratko odmaknuti od surove stvarnosti. Novine objavljuju na istim stranicama i ratna i društvena zbivanja, kulturnim zbivanjima podižu moral građana, ali ga vijestima o ratnim zbivanjima vraćaju u realnost koja ih okružuje.

Slika 10., Reklama za novine Il Giornaletto di Pola na pulskom tramvaju.

Izvor: Bertoša, Miroslav, Krizmanić, Atilio, Matijašić, Robert i dr, *Tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H, Pula, 2005., str. 176.

²⁸⁴ *Il Giornaletto di Pola*, 28.2.1915., 5333.

²⁸⁵ *Il Giornaletto di Pola*, 8.3.1915., 5342.

²⁸⁶ *Il Giornaletto di Pola*, 21.8.1915., 5507.

5. ZAKLJUČAK

Proučavajući kulturne i društvene događaje u Puli spoznaje se koliko je zapravo bila njihova važnost u svskodnevnom životu građana. Kulutra se događala u kazalištima, na trgovima, u kinima i postala je sastavni dio njihovog života. Vremensko ograničenje za stvaranja diplomskog rada, veliki broj izvora, omogućili su nam tek mali uvid u širinu i kronologiju tih događaja. Izvorni mediji i novine, dočarali su nam prije svega kulturne doživljaje tadašnjeg stanja u Puli i djelomično uranjanje u živote stanovnika tog dijela Austro-Ugarske Monarhije. Istraživanje tek djelića ove zanimljive teme, veliki broj informacija iz novinskih članaka onoga vremena, probudio je ogroman interes za proučavanje kulturnog i društvenog života Pule i za sve događaje iz tog vremenskog razdoblja. Detaljna analiza svih dostupnih izvora, istraživanje tiskovina, publikacija, arhivskih materijala i fotografija, je prijeko potrebna u nastojanju da se dobije čim točnija slika života gradu u drugoj polovici XIX. stoljeća do 1915. godine, posebno na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće.

Brojna su pitanja ostala bez odgovora. Kakvi su bili stvarni doživljaji građana i na koji su način proživljavali kulturni i društveni život koji im je do sredine XIX. stoljeća bio uskraćen? Koliko građana i koliko često si je moglo priuštiti odlazak u kazalište i kasnije na kinoprojekcije? Jesu li se događali sukobi različitih slojeva, bogatijih građana i onih lošijeg imovinskog stanja? Kakve su bile reakcije na poskupljenja ulaznica koje se navode u člancima, iako novine navode kako su građani svejedno nazočili predstavama? Kolike su bile dnevne zarade kazališta? Brojna pitanja otvaraju veliki broj tema na koje je teško, ali potrebno pronaći odgovore radi cjelovitog uvida u bogatu povijest koja pripada nama sada i generacijama koje dolaze.

Nakon teške povijesti kroz koju je Pula prolazila, od propasti Mletačke Republike, česte promjene vlasti, svojevrсно smirenje je doživjela unutar Austro-Ugarske Monarhije koja ju je, promatrajući s ovog vremenskog odmaka, zaista učinila najpoželjnijim i najljepšim gradom, a za koji su zasigurno bili zaslužni i njezini stanovnici. Malo mjesto na istočnoj obali Jadranskog mora se kontinuirano mijenjalo od postavljanja kamena temeljca u Arsenalu. S zatečenih niti tisuću stanovnika vrtoglavo je raslo do 1910. na 58.562 žitelja. Problemi slabe razvijenosti ubrzo su se počeli mijenjati, što je dovelo do potpunije vizure grada. Ulagalo se u sve segmente koji su nedostajali, a bili su prijeko potrebni.

U drugom poglavlju rada dalo se kratki uvid u tadašnje brojne događaje na političkom i gospodarskom polju, značaj Arsenalu za veliki broj stanovnika i značaj Pule kao ratne luke. Širenje grada događalo se od 1850. do 1918. godine i predstavlja procvat grada kako i sam

naslov poglavlja govori. Na neiskorištenim površinama Pule izgrađene su vojarne, bolnice, škole, tržnice i drugi sadržaji. Modernizacija je u pravom smislu riječi započela otvaranjem plinare, gradnjom vodovoda, željeznice, elektrane, puštanja u pogon električnog tramvaja, izgradnje kazališne zgrade, kina, kavana, hotela i drugih sadržaja koji su Pulu u potpunosti preobrazili i dali joj novi sjaj.

U trećem i četvrom poglavlju dala se važnost kulturnom i društvenom životu u gradu kojim se tadašnja Pula mogla pohvaliti. *Marine Casino* je bio rezerviran za elitu koja je svoje vrijeme provodila na predavanjima, koncertima, zabavnim plesnim večerima, glumačkim predstavama i svim ostalim sadržajima koji su se nudili. Kazalište i kina su bili lišeni te podjeljenosti. Brojnost događaja praćena je kroz novinske članke i literaturu koja navodi njihovu učestalost.

Završetkom vladavine Austro-Ugarske Monarhije Pula je kao kruna tog doba je pala u zaborav. Neponovljiv je uspjeh koji je Monarhija uspjela stvoriti. Svojom brojnošću i kulturnim razlikama stanovništvo je dalo pečat gradu, iako su prevladavale velike razlike i manjak želje za asimilacijom starog i novo pristiglog stanovništva.

Današnja Pula se može usporediti s kulturnim životom grada sa sredine XIX. stoljeća. Pula se trudi dati život gradskim ulicama i trgovima, iako se u pojedine važne kulturne ustanove ne ulaže dovoljno. Pulsko je kazalište iste veličine i moglo bi se reći veoma sličnog interijera kao nekadašnje što ukazuje ili na vizionarstvo vlasnika Pietra Ciscuttija ili tromost današnje vlasti kojoj kao da nije u interesu angažirati se i pružiti publici nešto više nego što je bilo moguće krajem XIX. stoljeća. Današnje pulske novine rijetko svoje kolumne pune opisima i kritikama predstava, te se sve svodi na kratke najave. Od nekada brojnih kina, Pula je ostala na samo jednom, iako grad broji približan broj stanovnika kao davne 1910. godine. Na kraju pisanja nameće mi se naslov književnice Tatjana Arambašin-Slišković *Koliko su te voljeli, moja Pulo!* u kojem glagolom *voljeli* naglašava prošlo vrijeme. No, i ovaj rad teži ka boljoj budućnosti Pule.

6. LITERATURA

Bibliografija

- 1) Ancelj, Franc-Branko, *Sto godina pulskih vizura*, Cvajner, Društvo arhitekata Istre, Pula, 2013.
- 2) Arambašin-Slišković, Tatjana, *Koliko su te voljeli, moja Pulo!*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1996.
- 3) Balota, Mate, *Puna je Pula*, Amforapress, Pula, 2005.
- 4) Belan, Branko, *Sjaj i bijeda filma*, Epoha, Zagreb, 1966.
- 5) Benussi, Bernardo, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Ristampa, Rovinj, Trst, 1997.
- 6) Bertoša, Miroslav, Krizmanić, Atilio, Matijašić, Robert i dr., *Pula – tri tisućljeća mita i stvarnosti*, C.A.S.H, Pula, 2005.
- 7) *Istarska enciklopedija*, Bertoša, Miroslav, Matijašić Robert (ur.), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005.
- 8) Blažević, Ivan, *Turizam Istre*, Savez geografskih društava Hrvatske Zagreb, Zagreb, 1984.
- 9) Bogneri, Marcelo, *Cronache di Pola e dell' Istria, 1847-1914: gli anni della dominazione austro-ungarica*, Unione degli Istriani, Trst, 1989.-1990.(?)
- 10) Bogneri, Marcello, *Il Politeama "Ciscutti" nella storia di Pola: vita di un teatro dal 1888 all' esodo nei testi dell' epoca*, L' Arena di Pola, Trisete, 1987.
- 11) Cvek, Elmo, Girardi Jurkić, Vesna i dr., *Pula sa starih razglednica*, Sportska tribina, Pula, 1988.
- 12) Dabo, Mihovil, *Austrijska Pula između kozmopolitizma i suporostavljenih nacionalnih pokreta, Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti*, Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti, Zagreb, 2014.
- 13) Dobrić, Bruno, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871.-1918.)*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula 2016.
- 14) Dobrić Bruno, *Stare Pulske kavane*, u *Hrvatska revija*, 4., godište III., 2003., 39-47.

- 15) Duda, Igor, Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850.-1918. godine, *Radovi Zavoda za Hrvatsku povijest*, br. 32-33, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2000.
- 16) Dukovski, Darko, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse*, Istarski ogranak Društvenih hrvatskih književnika, Pula, 2011.
- 17) Dukovski, Darko, Pula u razdoblju Druge industrijske revolucije od 1880. – 1914.: prikaz socijalnih i gospodarskih odnosa, u *Mornarička knjižnica i Austrijska/Austrougarska mornarica u Puli*, ur. Bruno Dobrić, Sveučilišna knjižnica u Puli, Pula, 2005.
- 18) Dukovski, Darko, *Svi svjetovi istarski*, C.A.S.H., Pula, 1997.
- 19) Freivogel, Zvonimir, *Austrougarska vojska u Prvome svjetkom ratu*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb 2014.
- 20) Gortan-Carlin, Ivana Paula, Fragmenti iz glazbenog života Pule, u *Mornarička knjižnica i Austrijska/Austrougarska mornarica u Puli*, ur. Bruno Dobrić, Sveučilišna knjižnica u Puli, Pula, 2005.
- 21) Kalčić, Miodrag, "Počeci kinofikacije Pule (do početka Velikoga rata): prvi puljski stalni kinematografi i prvo erotsko kino", *Histria*, broj 6., 2016., str. 93-143.
- 22) Kosanović, Dejan, *Kinematografske delatnosti u Puli: 1896.-1918.*, Institut za film, Beograd, 1988.
- 23) Krizmanić, Attilio, Glavna razdoblja prostornog oblikovanja Pule, *Istra: časopis za kulturu*, 14, 1976., str 63-73.
- 24) Krizmanić, Attilio, *Pulska kruna: pomorska tvrđava Pula: fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja*, knjiga II., Čakavski sabor, Žminj, 2008.
- 25) Krizmanić, Attilio, *Stradarij grada Pule*, Histria Croatica, C.A.S.H., 2008.
- 26) Mandić, Davor, *Austrougarska pula: grad kojem su zavidjeli*, Mara, Pula, 2015.
- 27) Mandić, Davor, "Pula - glavna luka Austro-Ugarske Monarhije godine 1914. - uoči velikog rata", *Nova Istra*, br.4, 2017., str. 184-214.
- 28) Načinović, Daniel, Mornarički kasino- labirint carsko- kraljevskih uspomena, *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu*, ur. Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice "Viribus unitis", Pula, 2014.
- 29) Perović, Branko, *Austrougarske vile i kuće: vraćanje memorije gradu*, Regional, Pula, 2010.

- 30) Perović, Branko, Ratni brodovi izgrađeni u Carskom i kraljevskom pomorskom arsenalu, *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu*, ur. Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice "Viribus unitis", Pula, 2014.
- 31) Perović, Branko, *Luka pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu od 1850.-1918.)*, Lučka uprava Pula, Pula, 2003.
- 32) Scuderi, Christina, *Marginalne bilješke o opernom kazališnom poduzetništvu istočnog Jadrana u Austrougarskom razdoblju*, Graz (u tisku)
- 33) Šetić, Nevio, *Napoleon u Istri, Istra za Francuske uprave 1805.-1813.*, Istarska književna kolonija "Grozđ", 1989.
- 34) Šetić, Nevio, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama. Naša Sloga 1870.-1915.*, Dom i svijet, Zagreb, 2005.
- 35) Trogrlić, Marko, Šetić, Nevio, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam internacional d.o.o., Zagreb, 2015.
- 36) Trogrlić, Marko, "Pula kao austro-ugarska ratna luka", *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, Vol.56, No.1.-2., lipanj 2007., str 17-30.
- 37) Ujčić, Vitomir, *Kazališni i kulturno umjetnički život Pule 1870-1918.*, Naučna biblioteka u Puli, Pula, 1962.
- 38) Winkler, Dieter, Pula kao glavna ratna luka Monarhije, *Carska i kraljevska mornarica u Puli i na Jadranu*, ur. Bruno Dobrić, Društvo za proučavanje prošlosti C. i kr. mornarice "Viribus unitis", Pula, 2014.

Internetski izvori

- Austro-Ugarska nagodba-<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4698>
(21.6.2018.)
- Viška bitka- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=64872> (22.6.2018.)
- Listopadska diploma-<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=36798>
(22.6.2018.)
- Marine Kasino-<http://istrapedia.hr/hrv/1591/dom-hrvatskih-branitelja-dom-oruzanih-snaga/istra-a-z/> (3.1.2015.)
- Heininger Giuseppe-<http://www.istrapedia.hr/hrv/2075/heininger-giuseppe/istra-a-z/>
(17.8.2016.)

Trapp-<https://www.britannica.com/topic/Trapp-family> (17.8.2016.)

Grete Forst-<https://www.europeana.eu/portal/sl/explore/people/41724-grete-forst.html>
(4.4.2018.)

Zlatko Baloković-<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5568> (4.4.2018.)

Franz Lehar-<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=35884> (5.4.2018.)

Braća Lumiere-<http://film.lzmk.hr/clanak.aspx?id=968> (5.4.2018.)

Kinematografija-<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31482> (5.4.2018.)

Thomas Alva Edison-<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=17067>
(9.4.2018.)

Sćavo-<http://www.treccani.it/vocabolario/schiavo/> (21.5.2018.)

Novine

Pola

Pola, 7. rujna 1884., 37.

Pola, 28. rujna 1884., 40.

Pola, 1. studenog 1884., 45.

Pola, 9. studenog 1884., 46.

Pola, 16. studenog 1884., 47.

Pola, 30. studenog 1884., 49.

Pola, 1. siječnja 1885., 1.

Pola, 4. siječnja 1885., 2.

Pola, 11. siječnja 1885., 3.

Pola, 18. siječnja 1885., 4.

Pola, 25. siječnja 1885., 5.

Pola, 8. veljače 1885., 7.

Pola, 22. veljače 1885., 9.

Pola, 22. ožujka 1885., 13.
Pola, 12. travnja 1885., 16.
Pola, 26. travanj 1885., 18.
Pola, 10. svibnja 1885., 20.
Pola, 17. svibnja 1885., 21.
Pola, 29.kolovoza 1885., 47.
Pola, 5. rujna 1885., 48.
Pola, 3. listopada 1885., 52.
Pola, 10. listopada 1885., 53.
Pola, 17. listopada 1885., 54.
Pola, 5. prosinca 1885., 61.
Pola, 24. prosinca 1885., 64.

Il popolo Istriano

Il popolo Istriano, 7. siječnja 1899., 43.
Il popolo Istriano, 21. siječnja 1899., 45.
Il popolo Istriano, 28. siječnja 1899., 46.
Il popolo Istriano, 4. veljače 1899., 47.
Il popolo Istriano, 11. veljače 1899., 48.
Il popolo Istriano, 4. ožujka 1899., 50.
Il popolo Istriano, 11.ožujka 1899., 51.
Il popolo Istriano, 18. ožujka 1899., 52.
Il popolo Istriano,13. svibnja1899., 59.
Il popolo Istriano, 3. lipnja 1899., 62.
Il popolo Istriano, 9. rujna 1899., 74.
Il popolo Istriano, 16. prosinca 1899., 86.

Il popolo Istriano, 20. siječnja 1900., 90.
Il popolo Istriano, 27. siječnja 1900., 91.
Il popolo Istriano, 3. veljače 1900., 92.
Il popolo Istriano, 10. veljače 1900., 93.
Il popolo Istriano, 17. veljače 1900., 94.
Il popolo Istriano, 24. veljače 1900., 95.
Il popolo Istriano, 3. ožujka 1900., 96.
Il popolo Istriano, 10. ožujka 1900., 97.
Il popolo Istriano, 28. travnja 1900., 103.
Il popolo Istriano, 12. svibnja 1900., 105.
Il popolo Istriano, 13. listopada 1900., 125.
Il popolo Istriano, 20. listopada 1900., 126.
Il popolo Istriano, 27. listopada 1900., 127.
Il popolo Istriano, 10. studenog 1900., 129.
Il popolo Istriano, 8. prosinca 1900., 133.
Il popolo Istriano, 15. prosinca 1900., 134.
Il popolo Istriano, 22. prosinca 1900., 135.

Il Giornaletto di Pola

Il Giornaletto di Pola, 30. svibnja 1914., 5061.
Il Giornaletto di Pola, 2. lipnja 1914., 5063.
Il Giornaletto di Pola, 4. lipnja 1914., 5065.
Il Giornaletto di Pola, 8. lipnja 1914., 5069.
Il Giornaletto di Pola, 13. prosinca 1914., 5257.
Il Giornaletto di Pola, 15. prosinca 1914., 5259.
Il Giornaletto di Pola, 23. prosinca 1914., 5267.
Il Giornaletto di Pola, 24.-25. prosinca 1914., 5268-5269.

Il Giornaletto di Pola, 8. siječnja 1915., 5283.
Il Giornaletto di Pola, 9. siječnja 1915., 5284.
Il Giornaletto di Pola, 11. siječnja 1915., 5286.
Il Giornaletto di Pola, 12. siječnja 1915., 5287.
Il Giornaletto di Pola, 16. siječnja 1915., 5291.
Il Giornaletto di Pola, 17. siječnja 1915., 5292.
Il Giornaletto di Pola, 21. siječnja 1915., 5296.
Il Giornaletto di Pola, 22. siječnja 1915., 5297.
Il Giornaletto di Pola, 24. siječnja 1915., 5299.
Il Giornaletto di Pola, 27. siječnja 1915., 5302.
Il Giornaletto di Pola, 28. siječnja 1915., 5303.
Il Giornaletto di Pola, 29. siječnja 1915., 5304.
Il Giornaletto di Pola, 6. veljače 1915., 5312.
Il Giornaletto di Pola, 18. veljače 1915., 5324.
Il Giornaletto di Pola, 21. veljače 1915., 5327.
Il Giornaletto di Pola, 28. veljače 1915., 5333.
Il Giornaletto di Pola, 8. ožujka 1915., 5342.
Il Giornaletto di Pola, 21. kolovoza 1915., 5507.

7. SLIKOVNI PRILOZI

Fabbrica di Ghiaccio cristallino - Pola
CARLO KUPELWIESER
AVVISO AI CAFFÈ E RISTORANTI.

Si spedisce ghiaccio di prima qualità, fabbricato coll'acqua dell'acquedotto «Francesco Giuseppe» in Pola, sotto la sorveglianza dell'Autorità sanitaria.

Si accettano commissioni per un minimo di Ch.mi 150.

Il prezzo, mitissimo, viene ridotto coll'aumentare della commissione. La merce si consegna franca a bordo Pola.

Il ghiaccio viene fabbricato in forme da Ch.mi 25.

Le spedizioni vengono eseguite in botti, il ghiaccio viene isolato con paglia in modo che il calo riesce minimo, da non oltrepassare il 5%.

Le botti devono venir restituite e le spese di spedizione di andata e ritorno sono a carico del committente.

Si raccomanda, nell'ordinare le commissioni, di scrivere esattamente l'indirizzo, onde non incorrere in sbagli.

Prilog 1., Oglas za tvornicu leda Carla Kupelweisera.

Izvor: Il popolo Istriano, Pula, 21. siječanj 1899., broj 45.

Supplica degli abitanti delle contrade adiacenti al Politeama Ciscutti. — Gli abitanti delle contrade vicine al Politeama Ciscutti pregano la locale Commissione stradale a voler provvedere alcune barchette, destinandole per traghettarli nei giorni piovosi. Tale provvedimento è oltremodo indispensabile, non solo per i petenti, ma ben anco per tutti quelli che hanno la disgrazia di dover passare per la via Barbacani, e precisamente fra la casa N. Rossi e la cantonata del giardino del Casino di Marina, essendo questo tratto di via assolutamente impraticabile nei giorni di pioggia, causa la piccola apertura della fogna ivi esistente, incapace a subito ricevere l'acqua che rapidamente scorre dal monte Zaro.

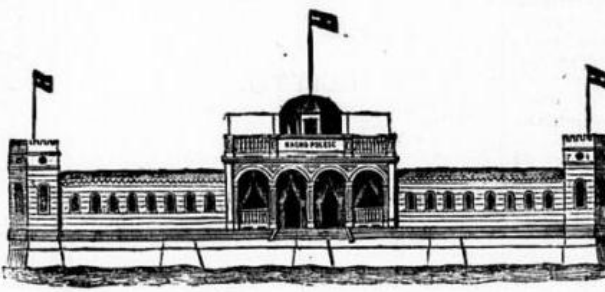
Venendo concesso il servizio qui sopra chiesto, sperano che sarà provvisorio, e che la neo-eletta Rappresentanza comunale vorrà rimediare quanto prima a questo bruttissimo inconveniente.

Per intanto aspettano pregando Iddio che non faccia piovere!

Prilog 2., pismo građana zbog velikih poplava radi loše odvodnje u Puli.
Izvor: Pola, 7.9.1884., broj 37.

N. 102.

BAGNO

POLESE

AVVISO.

Si ha l'onore di pubblicare che, salvo imprevedute circostanze, sabato 18 corr., alle ore 4 pom., avrà luogo l'apertura del BAGNO POLESE, segnalata dall'innalzamento sullo stesso, della bandiera cittadina.

ORARIO:

L'esercizio rispettivamente la vendita dei viglietti tanto della sezione maschile che della femminile sarà aperto dalle ore 6 antimeridiane fino ad 1 ora pomeridiana e dalle 4 pomeridiane alle 8 e mezza pomeridiane.

La veranda Caffè è aperta al pubblico tutto il giorno, cioè dalle 6 antimeridiane alle 9 e mezza pomeridiane.

TARIFFA:

1	Bagno vasca	f. —.30
12	cabina	2.—
4	vasca bambini sotto i 10 anni	—30
12	cabina per detti	3.—
4	Lezione nuoto	—42
12		4.20
4		—20
12		2.—
1		—35
12		3.50

Regolamento.

1. È permesso il solo approdo allo stabile, all'unica scala d'accesso prospiciente sulla riva. Barche che volessero approdare al Bagno dagli Stabilimenti erariali verranno respinte.
2. D'accordo collo Autorità di Polizia locale sarà in contravvenzione chi con barche si fermerà in vicinanza alle barriere della sezione femminile.
3. Egualmente quei bagnanti d'ambo i sessi che oltrepasseranno le barriere delle vasche rispettive.
- Tali contravvenzioni saranno deferite alle competenti Autorità, come pure chi mancherà alle dovute regole di educazione e reciproco riguardo, dopo esser stato chiamato all'ordine, sarà allontanato dal Bagno.
4. Un bagnante non può fruire del bagno più d'un'ora. — Gli inservienti sono autorizzati di fare le debite osservazioni ai trasgressori.
5. Ogni bagnante riceve un lenzuolo, un asciugamano ed i vestiti da nuoto relativi al sesso; e nello spogliatoio troverà pettine e specchio. L'uso dell'acqua dolce per lavarsi il viso non è di diritto per ogni camerino. Questa parte di toilette ognuno può farla nei catini che saranno nel corridoio riempiti con acqua sempre netta.
6. Non si devono gettare fulminanti né accesi, né spenti, né mozziconi di zigaro o sigarette fuori della veranda, ma soltanto nel porta-cenere a tal'uso destinati.
7. Al bioncio trovarasi esposto un libro per le eventuali lagnanze da parte dei frequentatori, ove al momento non si trovasse sopralluogo uno dei membri della Direzione, i nomi dei quali saranno esposti in apposito album.
8. È assolutamente vietato di condurre cani.

Pola, li 15 luglio 1885.

LA DIREZIONE.

Prilog 3., oglas u novinama *Pola* o obavjesti otvorenju Bagno Polese.
Izvor: Pola, Pula, 18. lipanj 1885., broj 36.

Musica in Riva. — Ecco il programma dei pezzi che eseguirà domani domenica, alle ore 3 pom., dinanzi al palazzo di Maggiorità, la brava banda dell'i. e r. Marina da guerra.

1. Roll: «Parata e defilé» Marcia.
2. Valverde: Potpourri nell'operetta «La gran via».
3. Strauss: «Foglie di mirto» valzer.
4. Leoncavallo: Fantasia nell'opera «I Pagliacci».
5. Ganne: «La Czarina» mazurka russa.
6. Rosini: Centone nell'opera «Guglielmo Tell».

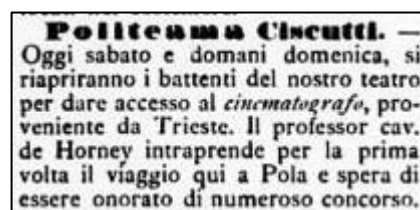
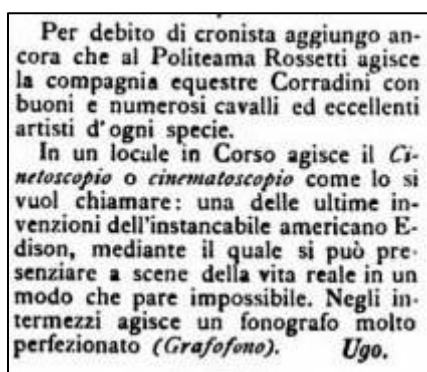
**Prilog 4., najava glazbenog programa
koji će se održati na rivi.**

Izvor: L'Eco di Pola, 4.1.1896., broj 519.

Prilog 5., najava glazbenog događaja u restoranu Teghetthoff.

Izvor: Pola, 23.5.1885., broj 22.

**Prilog 7., najava kinematografskog gostovanja
iz Trsta.**

Izvor: L'Eco
di Pola, 21.9.1896., broj 565.

**Prilog 6., članak najave gostovanja kinematografa,
Edisonovog izuma, u Puli.**

Izvor: L'Eco di Pola, 5.9.1896., broj 554.

Cinematografo Salone Edison

Oggi e domani si rappresenterà il grandioso capolavoro interpretato dalla esimia
artista **Mary Cleo Tarlarini**

Tragica confessione

Chiuderà lo spettacolo una delle più recenti
Film della guerra attuale

gli austro-ungarici sul campo di battaglia settentrionale e meridionale

1. Cavalcata d'un comando di ricognizione per ispezionare un campo di battaglia nella Polonia russa.
2. Riserva di cavalli.
3. Il rancio alla truppa.
4. Prigionieri russi.
5. Un ponte per la truppa e carriaggi.
6. Patria mia puoi star tranquilla.
7. Il monitor danubiano S. M. F. „Bodrog” che ebbe a registrare parecchi combattimenti vittoriosi dinanzi a Belgrado.
8. Un cannone a fuoco rapido.
9. Esercitazioni a bordo.
10. Una nave ospedale per il trasporto dei feriti dalla Serbia a Budapest.
11. Una ferrovia da campo in Serbia.
12. Un'automobile fu panna.
13. I nostri bravi soldati fanno reticolati di filo di ferro.
14. Posizioni serbe abbandonate dal nemico.
15. Prigionieri serbi.
16. Cimitero serbo dei caduti dopo la battaglia di Ravne.

Lunedì: Otello ovvero il Moro di Venezia

Prilog 8., najava u oglasima novina za film u kinematografskoj sali Edison.
Izvor: Il Giornaleto di Pola, 20.2.1915., broj 5326.

Cinematografo Minerva

Oggi al

La bellissima bristia **NELLY WALTER** interpreta la parte principale
nel commoventissimo dramma

Una notte al campo

L'amore passa tra il rombo dei cannoni ed il cre-
pitio delle fucilate.

Grande capolavoro drammatico. Impressionanti visioni di guerra.
La Croce Rossa al campo. La Croce di Ferro ai valorosi

CINE „IDEAL”

Oggi e giorni susseguenti si rappresenta l'ultimo capolavoro della casa Gloria di Torino

Colei che tutto soffre

Interpretato nobilmente dall'esimio artista **MARIO BONNARD.**

Film che ottenne strepitoso successo ovunque fu rappresentata

Principia alle ore 3 pom.

Prilog 9., najava kinematografskih projekcija u oglasima novina.
Izvor: Il Giornaleto di Pola, 24.3.1915., broj 5358.

Una lettera dell' esimia sig.^a Valvassura :

Egregio Signore,

Adempio al dovere di ringraziarla delle lusinghiere parole che più volte si compiacque pubblicare a mio riguardo. Le sarei tenutissima, se, per mezzo dell'accreditato giornale da Lei diretto, mi permettesse di esternare la mia viva riconoscenza alla gentile cittadinanza di Pola che accorse numerosa alla mia serata, e a tutte le egregie persone che in tale circostanza mi usarono tante speciali e gradite cortesie. Ricorderò sempre colla maggiore soddisfazione la vera festa che mi venne fatta da questa simpatica città, nella quale mi auguro di ritornare al più presto.

Con ogni stima me Le dichiaro

Città, 25 novembre 1884.

devotiss.

TERESA BOETTI-VALVASSURA.

Prilog 10., pismo Terese Boetti-Valvassure u znak zahvale.

Izvor: Pola, 30.11.1884., broj 49.

Un desiderio. — Riceviamo la seguente lettera:

Spettabile Redazione.

Voglia far gentilmente osservare alla Direzione del Politeama Ciscutti che noi siamo usi ad uno spettacolo teatrale che finisca al massimo alle 10 e 30 di sera. -- Questo è costume paesano e non si discute. -- Perciò osserviamo come l' esimia comp. drammatica Zerri potrebbe qualche volta in una produzione di quattro o cinque atti sopprimere la farsa; e quello ch'è più l'intermezzi degli atti che sono veramente lunghissimi

Questo motivo; benché piccolo, può forse influire ad una minore frequenza del teatro; si tratta d'abitudine -- Spero saremo esauditi.

Diversi ab. del teatro Ciscutti.

Prilog 11., članak u novinama Pola za promjenom trajanja vremena izvođenja predstava.

Izvor: Pola, 16.11.1884., broj 47.

I sordi in teatro. Ci giunge un lagnò da parte dei vicini di loggia: cioè, che frequenti il teatro un signore o una signora un pò duri di timpano.

Per questo inconveniente, in quel palco, si tiene una conversazione troppo alta, si ride un pò forte in modo da disturbare il vicino uditorio.

Se tant'è, si prega quei cortesi spettatori di moderare il loro organo vocale.

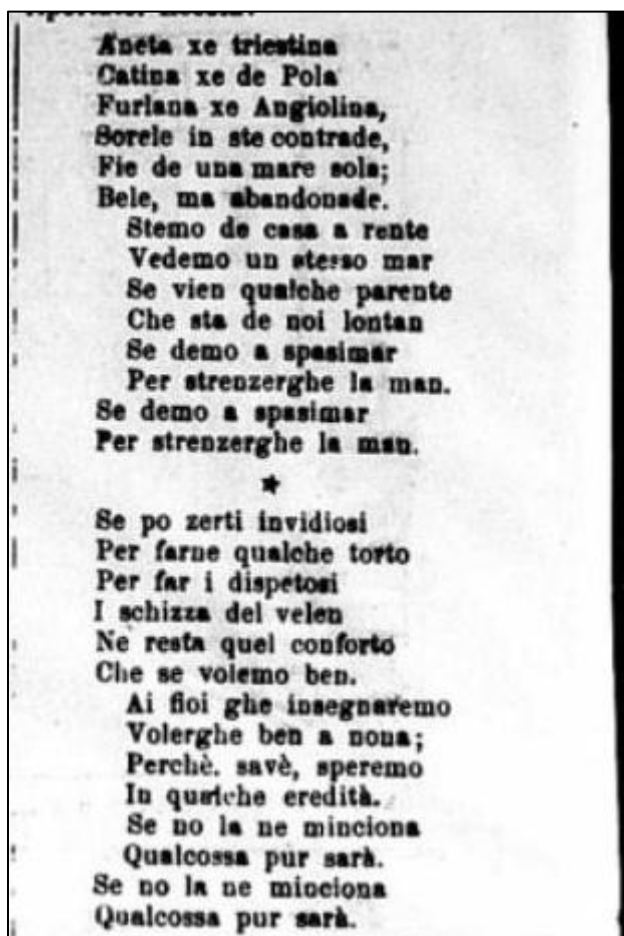
Prilog 12., članak u novinama Pola za ometanje predstava.

Izvor: Pola, 26.9.1885., broj 51.

Prilog 13., najava koncerta Heller-Rossi u oglasima novina.

Izvor: Pola, 28.11.1885., broj 60.

Prilog 14., Pjesmica koja je pobjedila na natječaju za nastup na zabavi Lege nazionale održana u Politeami pod nazivom *Le tre sorelle* autora gospodina Fonde.

Izvor: Il popolo Istriano, 10.2.1900., broj 93.

Al cinematografi.
Oggi, al cinematografo «Minerva» si dà un dramma guerresco di grande attualità: „L'imperatore chiama” che è preceduto da bella fama, e che appartiene alla ditta Bazzanella di Trieste.

Prilog 15., Najava kinematografske projekcije.

Izvor: Il Giornaletto di Pola, 17.1.1915., broj 5292.

Politeama Ciscutti.
Il grande successo della «Donna nuda» è continuato alle rappresentazioni di ieri, alle quali intervenne pubblico in folla.
Oggi domenica «Donna nuda» si darà tre volte incominciando alle 2.30, 4.30 e 6.30 del pomeriggio.

Prilog 16., Najava kinematografske projekcije *Donna nuda* koja je ostvarila veliki uspjeh svojim prikazivanjem.

Izvor: Il Giornaletto di Pola, 17.1.1915., broj 5292.

8. SAŽETAK

Krajem XIX. stoljeća kulturni i društveni život Pule, gradu je udahnuo novi život. Cjelokupnom razvoju doprinijela je Austro-Ugarska Monarhija pretvorivši Pulu u glavnu ratnu luku gradnjom Arsenala, zbog kojeg se u Grad doseljavaju osobe različitih kultura i nacionalnosti, te socio-ekonomskog statusa. Arsenal i brodska proizvodnja zamijenila je najzastupljeniju granu do tad, poljoprivredu.

Širenje grada trajalo je od 1850. godine sve do 1918. U tom dugotrajnom periodu Pula je u potpunosti promijenila svoje stare vizure. Grad je 1910. godine brojao 58 562 stanovnika. Industrijalizacija i modernizacija grada usavršavala se godinama zbog koje je grad bio bogatiji za plinaru, vodovod, željeznicu, električnu struju, te tramvaj.

Osim izgradnji prijeko potrebnih sadržaja za stanovništvo, otvarale su se kavane i restorani, ali bilo je to doba buđenja zanimanja za kulturu, koja je bila zapostavljena. Otvorenjem kazališta, Marine Casina i prikazivanjima prvih kinematografskih projekcija Pula je bila u koraku s vremenom kao i ostali veći gradovi.

Kroz pisanja raznih novina, bilo dnevnih ili tjednih, saznajemo informacije vezane uz brojne događaje koji su postepeno postajali dio svakodnevice. Tisak nije pratio dakako samo kazališne, kulturne i društvene događaje, već , kao što im je i svrha izlaženja, i sva ostala događanja u Gradu. Proučeni članci iz novina *Pola*, *Il popolo Istriano* i *Il Giornaleto di Pola* u periodima od svakih 15 godina, započeto s 1884. godinom, za kazalište *Politeama Ciscutti*, ključni su za nastojanje prikaza prave slike kulturnog i društvenog života koji se odvijao u Austro-Ugarskoj Puli na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće.

Ključne riječi: Austro-Ugarska Monarhija, Pula, kulturni i društveni život, kazalište, novine, Politeama Ciscutti

9. SUMMARY

At the end of the 19th century cultural and social life gave Pula a brand-new start. Credit for overall expansion was contributed by Austro-Hungarian Monarchy, which turned Pula into a primary war harbor when the Arsenal was built. That was the reason why people from different culture, nationalities and social-economic statuses came to Pula. Arsenal and navy replaced agriculture, which was the most representative sector until then.

The expansion lasted from 1850. until 1918. In that long-lasting period Pula's old perspective was changed completely. In the 1910. the city counted 58 562 habitants. Industrialization and modernization helped Pula's progress which resulted in a new gas plant, water supply, railway, electric power and a trolley.

Except for the most necessary content for Pula's habitants, new bars and restaurants were opened. Most importantly, that was the period of time for the awakening of people's interest in culture, which was disregarded until then. By opening new theaters, Marine Casino and first cinematographic projections, Pula was side by side with other big cities.

Through diversity of daily and weekly newspaper's writings, the information connected to many events and how they become a part of everyday life is found out. The press did not just followed the information regarding the theater, cultural and social events, but it was also written about everything that was happening in Pula. Articles from the newspaper *Pola*, *Il popolo Istriano* and *Il Giornaletto di Pola*, which were studied in the fifteen-year intervals starting with the year 1884., showcase the real cultural and social life picture that took place in the Austro-Hungarian Monarchy in the transition from 19th to 20th century.

Key words: Austro-Hungarian Monarchy, Pula, cultural and social life, theater, newspaper, Politeama Ciscutti